Piotr Stanek
Centralne Muzeum Jeńców Wojennych
ORCID: 0000-0002-4975-6736
DOI 10.57586/CMJW0030

Stan badań nad polskimi jeńcami wojennymi w niewoli Wehrmachtu (1939–1945)

Słowa kluczowe: historiografia jeniectwa wojennego, stan badań nad polskimi jeńcami wojennymi, polscy jeńcy wojenni w niewoli niemieckiej, obozy jenieckie III Rzeszy (oflagi i stalagi), system obozów jenieckich Wehrmachtu

Badania nad losem polskich jeńców wojennych w obozach Wehrmachtu z lat II wojny światowej zajmują w historiografii polskiej miejsce szczególne, choć mało wyeksponowane. Znaczenie tego dorobku wykracza poza ramy historii wojskowości – dotyczy bowiem także historii społecznej, kulturowej i prawnej. Analiza indywidualnych i zbiorowych losów żołnierzy polskich, którzy trafili do niemieckich obozów jenieckich, pozwala lepiej zrozumieć mechanizmy funkcjonowania obozowego systemu, a także postawy poszczególnych jednostek wobec ekstremalnych warunków niewoli.

Problematyka ta pozostawała i nadal pozostaje na marginesie zainteresowań naukowych, choć dotyczy setek tysięcy osób – żołnierzy Wojska Polskiego (WP), którzy trafili do niewoli niemieckiej, m.in. po kampanii wrześniowej 1939 r., będących w szeregach Armii Polskiej we Francji w 1940 r. oraz późniejszych formacji Polskich Sił Zbrojnych (PSZ) na Zachodzie walczących na różnych frontach w latach 1940–1945, a także po powstaniu warszawskim i spośród żołnierzy tzw. ludowego Wojska Polskiego. W praktyce zainteresowanie badaczy koncentruje się jednak głównie na wrześniowcach i powstańcach warszawskich. Właściwie nieopracowane pozostaje bowiem zagadnienie niewoli Polaków pojmanych w kolejnych latach wojny na frontach zachodnim i południowym w Europie, które wzmiankowane jest głównie w publikacjach dotyczących wielkich jednostek różnych formacji PSZ[1].

1 Np. J. Smoliński, *Wojsko Polskie we Francji*, Warszawa 1995; *Wykonać „4444". Walki 1 Dywizji Grenadierów we Francji w 1940 r.*, red. B. Duch i in., Londyn 1960; M. Kruszyński, *Polskie lotnictwo wojskowe w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2024; R. Dyrcz, *W drodze do wolnej Polski. Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich*, Warszawa 2025; M. Surdej, *Pancerz i odwaga. Szlak 1 Dywizji Pancernej gen. Stanisława Maczka*, Warszawa 2025; P. Chmielowiec, *Najkrótszą drogą do kraju. 1 Samodzielna Brygada Spadochronowa*, Warszawa 2025.

Trudno wskazać również opracowania poświęcone niewoli żołnierzy „tzw. ludowego" Wojska Polskiego w obozach Wehrmachtu[2].

Dyskurs wokół tematu jeńców polskich w niewoli niemieckiej rozpoczął się już w pierwszych latach powojennych, bazując na zobiektywizowanych nieco wspomnieniach byłych jeńców, stanowiących próbę utrwalenia doświadczenia obozowego, np. relacje z oflagów czy stalagów. Publikacje te, choć cenne źródłowo, cechowały się ograniczoną refleksją analityczną[3]. Rozwój badań postępował powoli i nierównomiernie, zarówno tematycznie, jak i geograficznie (skupiał się głównie na badaniu losów jeńców w obozach na terytorium obecnej Polski). Poza tym problematykę jeniecką podejmowano raczej sporadycznie, na ogół na marginesie różnych prac odnoszących się do czasów okupacji. W oficjalnej narracji historycznej akcentowano poza tym głównie martyrologiczny wymiar polskich losów wojennych, dotyczący cierpień i zbrodni, a także pracy przymusowej. Danuta Kisielewicz w 2022 r. uznała, że „w początkach lat 70. badania nad jeniectwem prawie nie istniały. Powstało zaledwie kilka prac naukowych, a wspomnienia jenieckie najczęściej drukowano na łamach prasy, rzadziej ukazywały się w literaturze wspomnieniowej. Chociaż na przestrzeni kilkudziesięciu lat badania te znacznie wzrosły, to jednak w dużo mniejszym stopniu niż badania dotyczące zbrodni dokonywanych na polskiej ludności cywilnej, osadzonych w więzieniach, w obozach koncentracyjnych, czy też badania ofiar Holocaustu"[4].

Ponad 80 lat po zakończeniu II wojny światowej zagadnienie niewoli żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu stanowi jednak stosunkowo dobrze już zbadaną tematykę, ale dobrze przede wszystkim fragmentarycznie, w studiach

2 Istnieją natomiast badania o niemieckich jeńcach w rękach tzw. ludowego WP w ostatniej fazie wojny (P. Jaroniec, *Analiza „Protokołów badania jeńców" w niewoli żołnierzy „ludowego" Wojska Polskiego podczas walk na ziemiach polskich pomiędzy sierpniem 1944 a kwietniem 1945 r.*, „Studia z Dziejów Wojskowości" 2017, t. 6, s. 365–386), czy monografia o jeńcach Wehrmachtu w Polsce po 1945 r. Zob. J. Kochanowski, *W polskiej niewoli. Niemieccy jeńcy wojenni w Polsce 1945–1950*, Warszawa 2001, ale losy żołnierzy 1. i 2. Armii WP, którzy trafili do niewoli niemieckiej w latach 1944-1945, pozostają nieopracowane (szczątkowe informacje znajdziemy w opracowaniach dotyczących poszczególnych bitew, m.in. budziszyńskiej).

3 Zob. m.in. M. Sadzewicz, *Oflag. Pamiętnik jeńca wojennego. Powst. 1939–1945*, „Dziennik Bałtycki" 1946, nr 204–259. Wyd. osobne, Warszawa: 1948, 1957, 1958, 2005; M. Brandys, *Wyprawa do oflagu*, Warszawa 1955.

4 D. Kisielewicz, *Badania historycznowojskowe w zakresie problematyki jenieckiej na łamach „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego"*. W: *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy*, red. H. Ćwięk, M. Siewer, Częstochowa 2022, s. 60. W jednej z pierwszych analiz rodzimej literatury o jeńcach polskich znajdziemy wręcz stwierdzenie: „Przez długi czas, ze zrozumiałych względów, badania nad jeniectwem polskim schodziły na plan dalszy wobec ważności prac nad zbrodniami hitlerowskimi na polskiej ludności cywilnej". Zob. J. Sawczuk, *Polska literatura historyczna, beletrystyczna i prasa o Polakach w hitlerowskiej niewoli (1945–1968)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" (dalej: „ŁRM") 1974, t. 1, s. 162.

cząstkowych, a słabiej – syntetycznie. Podejmowali ją i podejmują przede wszystkim polscy historycy, sporadycznie zagraniczni (zwłaszcza z Niemiec i Austrii, którzy m.in. opracowując dzieje poszczególnych obozów przybliżają los Polaków z tych obozów), choć w Polsce polityczne uwarunkowania w okresie PRL i możliwość dotarcia do archiwalnych źródeł przekładały się na zróżnicowane zainteresowanie badaczy poszczególnymi wątkami. Nie znaczy to jednak, że w tym czasie nie powstawały cenne opracowania źródłowe.

Po zmianach systemowych pojawiły się nowe możliwości źródłowo-poznawcze, bez ograniczeń polityczno-cenzuralnych[5]. Łatwiejsze stało się nawiązywanie nowych kontaktów naukowych – co umożliwiło pogłębienie badań, ich dokładniejszą naukową weryfikację, uzupełnienie bądź sprostowanie wcześniejszych ustaleń na temat obozów jenieckich III Rzeszy, a także podjęcie zagadnień wcześniej marginalizowanych. Kolejne lata przynoszą następne prace naukowe, a czasem – w mniejszym zakresie – także nowe kierunki badawcze, inne podejścia i perspektywy. Szczególnie ważna jest metodologiczna zmiana, przejście od opisu faktograficznego do analiz problemowych. Zaczęto badać nie tylko strukturę obozów, ale także codzienne życie w niewoli, relacje między jeńcami różnych nacji i armii, działalność konspiracyjną, życie religijne i kulturalne, a także psychologiczne aspekty doświadczenia jenieckiego.

Ten rozległy tematycznie i liczbowo dorobek poddawany był już różnym próbom podsumowań stanu badań[6]. Analizując jego aktualny zakres widzimy, że Centralne Muzeum Jeńców Wojennych (CMJW) jest wiodącym w Polsce ośrodkiem w badaniach i popularyzacji tematu (poza Polską trudno wskazać taki ukierunkowany na badania jenieckie ośrodek). Zatem publikowano już teksty przybliżające działalność naukowo-badawczą tej placówki muzealnej czy opracowania analizujące dorobek wydawniczy „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego", wydawanego od lat 70. XX w. przez CMJW – jedynego naukowego periodyku w Polsce (i prawdopodobnie poza nią[7]) poświęconego w całości tematyce jenieckiej z lat II wojny (dwukrotnie

5 Polscy historycy emigracyjni nie podlegali takim ograniczeniom, ale nie poświęcali temu zagadnieniu swej uwagi.

6 Zob. dotychczasowe próby podsumowań stanu badań: J. Sawczuk, *Polska literatura historyczna, beletrystyczna i prasa o Polakach w hitlerowskiej niewoli (1945–1968)*, „ŁRM" 1974, t. 1, s. 162–169; D. Kisielewicz, *Jeńcy polscy w literaturze polskiej*, „ŁRM" 1985, t. 9, s. 31–44; D. Kisielewicz, *Stan badań nad jeńcami polskimi w czasie II wojny światowej*. W: *Polska historiografia wojskowa: próba analizy i syntezy*, red. B. Miśkiewicz, Toruń 2002, s. 303–315; D. Matelski, *Jeńcy polscy w latach II wojny światowej w historiografii polskiej*. W: *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice*, red. E. Nowak, Opole 1997, s. 17–42; W.K. Roman, *Problematyka jeniectwa i internowań Polaków w okresie drugiej wojny światowej na froncie wschodnim w historiografii*, „Studia Podlaskie" 2007/2008, t. 17, s. 213–236.

7 Zarówno w kraju, jak i poza nim, wychodzą czasopisma naukowe, które publikują artykuły z tej tematyki. Są to periodyki z zakresu historii wojny, historii wojskowości, *Holocaust studies, genocide*

numery specjalne tego czasopisma poświęcone były tym zagadnieniom z lat I wojny światowej). Publikowano artykuły wskazujące dalsze kierunki poszukiwań badawczych i nowe perspektywy[8].

Istotne znaczenie w zakresie badań miały także konferencje naukowe, które pozwoliły na syntetyczne ujęcie problematyki jenieckiej oraz porównanie systemów niemieckiego i radzieckiego. W roku 1996 ukazała się praca, będąca pokłosiem konferencji o stanie archiwów i najnowszych badań tematyki jenieckiej[9], a rok później publikacja podsumowująca rozważania podjęte na konferencji o podobieństwach i różnicach obu systemów jenieckich[10]. Podjęto prawdopodobnie pierwszą próbę bilansu polskich badań naukowych dotyczących bardzo mało zbadanego zagadnienia dotyczącego jeńców wojennych, przetrzymywanych w obozach koncentracyjnych[11], która ukazała, jak wiele jeszcze nie wiemy w tej materii. Kolejne okrągłe rocznice zakończenia II wojny światowej są asumptem do dalszych podsumowań dorobku naukowego w zakresie badań nad niewolą[12].

Celem niniejszego artykułu – przeglądu literatury z elementami analizy historiograficznej – jest przybliżenie aktualnego stanu badań, jego analiza zarówno problemowa, w znacznie mniejszym stopniu chronologiczna i wykazanie, że mimo dużego przyrostu literatury, badania nad losami polskich jeńców w niewoli Wehrmachtu pozostają rozproszone, czasem wręcz fragmentaryczne i pozbawione

studies czy memory studies, np. „British Journal for Military History". Czasem publikowane są pojedyncze numery sprofilowane o tematyce jenieckiej w szerokim zakresie (jak np. „Przegląd Historyczny" 2014, z. 4), ale nie znam innego czasopisma *stricte* jenieckiego, tak wąsko tematycznego.

8 V. Rezler-Wasielewska, *Czterdzieści tomów „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego"*, „ŁRM" 2017, t. 40, s. 5–16; D. Kisielewicz, *Badania historycznowojskowe w zakresie problematyki jenieckiej na łamach „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego"…*, s. 59–78; V. Rezler-Wasielewska, P. Stanek, *Muzea martyrologiczne w Polsce jako ośrodki badań historycznych*. W: *Artificem commendant opus. Region – pamięć – polityka. Studia i materiały ofiarowane profesor Danucie Kisielewicz*, red. E. Ganowicz, Opole 2018, s. 361–388; E. Nowak, *Stan i perspektywy badawcze problematyki jenieckiej w Polsce (na przykładzie Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu)*, „ŁRM" 2003, t. 26, s. 23–32; Zob. także: E. Nowak, *Polnische Kriegsgefangene im „Dritten Reich"*. W: *Kriegsgefangene des Zweiten Weltkrieges. Gefangennahme – Lagerleben – Rückkehr*, Hrsg. G. Bischof, S. Karner, B. Stelzl-Marx, Wien 2005, s. 506–520.

9 *Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej 11–12 września 1995 r.*, red. E. Nowak, Opole 1996.

10 *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice. Materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r.*, red. E. Nowak, Opole 1997. W miarę pojawiania się nowych impulsów, wątki te pogłębiano i rozszerzano. Zob. m.in. S. Senft, *Najnowsze ustalenia historiografii polskiej na temat niemieckich i radzieckich obozów jenieckich*, „ŁRM" 2005, t. 28, s. 35–51.

11 *Między Wehrmachtem a SS. Jeńcy wojenni w niemieckich obozach koncentracyjnych*, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2010. Zob. tam m.in. P. Stanek, *Jeńcy wojenni w niemieckich obozach koncentracyjnych. Stan polskich badań*, s. 7–22.

12 *O niewoli w 70 lat po wojnie. Studia i materiały*, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2017.

nowoczesnej syntezy. W swoim przeglądzie stanu badań pomijam niezwykle rozległy nurt historiografii – publikowanych wspomnień i pamiętników byłych jeńców (czasem opracowywane krytycznie przez badaczy). Z różnym natężeniem proces ich wydawania trwa od końca lat 40. XX w. W CMJW rozpisywano nawet specjalne konkursy na wspomnienia i relacje.

Przechodząc do tytułowego zagadnienia wypada przypomnieć, że za pierwsze syntetyczne ujęcie (choć z ograniczoną bazą źródłową) polskiego jeniectwa uchodzi praca w opracowaniu Szymona Datnera z 1967 r., odnosząca się do obozów jenieckich w obecnych granicach Polski[13]. Wiele lat później, w latach 80. XX w., ukazała się popularnonaukowa synteza Juliusza Pollacka *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*[14], która przybliża organizację i strukturę obozów Wehrmachtu, opisuje grupy jenieckie, ich życie codzienne i różne formy aktywności, po okoliczności wyzwolenia. Funkcjonuje ona nadal jako podstawowa, syntetyczna praca na temat jeńców polskich, właściwie jedyna. Choć autor to dawny jeniec wojenny, to osiągnął w swoim opracowaniu wysoki poziom obiektywizacji. Dziś oczywiście publikacja ta jest już częściowo przestarzała, jej baza źródłowa jest niepełna, a wiele ustaleń wymaga weryfikacji w świetle nowych badań archiwalnych. Ale przecież od jej wydania minęło ok. 40 lat, ponadto autor nie miał wglądu do wielu kluczowych źródeł, które dziś są dostępne. Dlaczego więc brak kolejnych prób, choć już w 1985 r. swą analizę stanu badań badaczka dziejów jenieckich, wspomniana już D. Kisielewicz, zakończyła konkluzją: „W wyniku wspólnych prac badawczych powinna powstać synteza «Żołnierze polscy w niewoli Wehrmachtu w latach 1939–1945»"[15].

Po zmianach ustrojowych w Polsce 1989 r. pojawiły się możliwości badania tematu Polaków w niewoli radzieckiej (zwłaszcza zbrodni katyńskiej). Z perspektywy tytułowego zagadnienia zmiana ta miała jednak również niekorzystne skutki: badania nad niemieckim systemem jenieckim zeszły na dalszy plan, ustępując miejsca intensywnie rozwijanym studiom nad problematyką jeniecką na Wschodzie, dotychczas należącą do białych plam historiografii.[16]. Pojawiły się nawet opinie, że niemiecki system jeniecki jest już dostatecznie zbadany i opisany, podobnie jak niewola żołnierzy WP z 1939 r. Ewentualnie nacisk położono na zbadanie i przybliżenie tematu powstańców warszawskich, do tej pory z przyczyn politycznych pomijanych.

13 *Obozy jenieckie Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, oprac. S. Datner, Warszawa 1967.

14 J. Pollack, *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*, Warszawa 1982; wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 1986.

15 D. Kisielewicz, *Jeńcy wojenni w literaturze polskiej…*, s. 44.

16 Tę dysproporcję w badaniach widać choćby w zestawieniu bibliografii tematu: Jeńcy wojenni. Internowani, przygotowanej przez Centralną Bibliotekę Wojskową w Warszawie. Zob. *Kampania wrześniowa 1939. Bibliografia*, t. 1–3, Warszawa 2002–2009.

Podobnie jak postrzegana jest praca Juliusza Pollacka w odniesieniu do wrześniowców, tak w przypadku niewoli powstańców warszawskich za takie wydawnictwo uchodzi publikacja w opracowaniu Stanisława Kopfa[17] (również byłego jeńca wojennego), ale ma ona także jedynie popularnonaukowy i bardzo ogólny charakter. Brakuje zatem kompleksowych opracowań syntetycznych, zbierających w jednym tomie, jedno- czy wieloautorskim, całościowe analizy losów polskich żołnierzy w obozach jenieckich Wehrmachtu, które ujmowałyby w ten sposób aktualny stan badań. Jest to niesatysfakcjonujący stan.

Warto przypomnieć, że płk dypl. Jan Bigo, sekretarz Komisji do spraw Byłych Jeńców Wojennych, powołanej przez gen. dyw. Stanisława Kopańskiego (Szefa Sztabu Głównego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie), przygotowywał w pierwszych latach powojennych opracowanie o żołnierzach polskich w niewoli niemieckiej. Z powodu śmierci dzieła nie ukończył, ale jego fragment opublikowano w londyńskiej „Bellonie"[18]. Ponadto 20 lat temu w zbiorczym wydawnictwie niemieckim ukazał się także artykuł na temat jeńców polskich, autorstwa polskiego historyka, Edmunda Nowaka[19]. Generalnie bowiem w ogólnym ujęciu tematyka jeńców polskich w niewoli Wehrmachtu pojawiała się w niemieckiej literaturze w marginalny sposób[20].

Rozwijały się natomiast studia regionalne, zwłaszcza obszarów, gdzie funkcjonowały liczne obozy jenieckie. Pojawiły się prace o obozach, które ukazano na tle większej struktury administracyjnej (okręgów wojskowych, etc.), np. Warmii i Mazur[21], Śląska[22], Pomorza Zachodniego[23], obozów przejściowych w południowo-wschodniej Polsce[24], obozów przejściowych dla Polaków w ogóle[25], obozów

17 *Powstańcy w obozach jenieckich. Warszawskie Termopile 1944–1945*, oprac. S. Kopf, Warszawa 2003.

18 J. Bigo, *Jeńcy wrześniowi w Niemczech*, „Bellona" (Londyn) 1950, z. 2, s. 40–46.

19 E. Nowak, *Polnische Kriegsgefangene im „Dritten Reich"…*, s. 506–520.

20 Zob. m.in. publikację R. Overmansa, *Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reichs 1939 bis 1945*. W: *Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung*, Hrsg. J. Echternkamp, München 2005, s. 729–875, w której jeńcom polskim poświęcił 12-stronicowy podrozdział.

21 Z. Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982. Zob. także B. Koziełło-Poklewski, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich (na marginesie książki Zygmunta Lietza)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1983, nr 4, s. 517–536.

22 S. Senft, *Polscy jeńcy wojenni na Opolszczyźnie w 1939 roku*. W: *Śląsk wobec wojny polsko-niemieckiej 1939 r.*, red. W. Wrzesiński, Wrocław–Warszawa 1990, s. 165–178; S. Senft, *Rozmieszczenie, liczebność i skład narodowościowy obozów jenieckich w VIII Okręgu Wojskowym Wehrmachtu podczas II wojny światowej*, „ŁRM" 1974, t. 1, s. 5–63; S. Senft, H. Więcek, *Obozy jenieckie na obszarze Śląskiego Okręgu Wehrmachtu 1939–1945*, Wrocław 1972.

23 G. Bojar-Fijałkowski, *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*, Warszawa 1979.

24 T. Kowalski, *Obozy hitlerowskie w Polsce południowo-wschodniej 1939–1945*, Warszawa 1973.

25 D. Kisielewicz, *Obozy przejściowe w Rzeszy niemieckiej w 1939 r.*, „ŁRM" 1995, t. 18, s. 7–16.

w północno-zachodnich Niemczech[26] lub dawnej Austrii, włączonej do III Rzeszy po Anschlussie jako Ostmark (XVII i XVIII Okręg Wojskowy)[27]. Ten nurt badań regionalnych był i jest szczególnie istotny. Historycy lokalni, często we współpracy z muzeami i stowarzyszeniami społecznymi, podejmowali studia nad obozami i komandami pracy zlokalizowanymi na terytorium współczesnej Polski, a nawet poza jej granicami.

Na przełomie XX i XXI w. CMJW wydało syntezy, w których w ujęciu komparatystycznym – obu systemów jenieckich niemieckiego i radzieckiego – opisano działalność religijną[28], naukowo-oświatową[29] i sportową[30] polskich żołnierzy, zbierając i podsumowując tym samym te formy ich aktywności. Obecnie badania porównawcze zostały właściwie zaniechane. Pojawiły się jedynie niewielkie próby komparatystyczne, na mniejszą skalę, nakreślenia ogólnych losów jeńców polskich w obu systemach totalitarnych[31], szczególnej grupy – podchorążych[32], jak również próba opisania niewoli żołnierzy polskich z kampanii 1939 i 1940 r.[33].

W odniesieniu do różnego typu jenieckich grup pojawiły się już prace podsumowujące. Całościowego ujęcia doczekało się zagadnienie niewoli oficerów[34]

26 Z. Kołakowski, *Hitlerowskie obozy jeńców wojennych Emslandu 1933–1945*, Bydgoszcz 2007.

27 H. Speckner, *In der Gewalt des Feindes. Kriegsgefangenenlager in der „Ostmark" 1939 bis 1945*, Wien–München 2003.

28 N. Honka, *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*, Opole 1998.

29 V. Rezler-Wasielewska, *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*, Opole 2001.

30 W. Półchłopek, *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*, Opole 2002. Tom 44 „ŁRM" z 2021 r. został w całości poświęcony tematyce sportu w obozach jenieckich i zawiera m.in. artykuły: R. Urban, *Polscy olimpijczycy w niemieckich obozach jenieckich*, s. 23–53, czy K. Webera, *Prasa sportowa za drutami oflagów. Działalność redaktora Zygmunta Weissa*, s. 82–111.

31 S. Jaczyński, *Żołnierze września w niewoli niemieckiej i sowieckiej*, „Zeszyty Naukowe. Akademia Obrony Narodowej" 1999, nr 2, s. 230–248; E. Nowak, *Jeńcy polscy w niewoli niemieckiej i radzieckiej w latach II wojny światowej: podobieństwa i różnice*, „ŁRM" 2005, t. 28, s. 35–91; D. Kisielewicz, *Polscy jeńcy wojenni w niewoli niemieckiej i radzieckiej w czasie II wojny światowej*. W: W*rzesień–październik 1939 rok. Dwufrontowa wojna polska*, red. B.K. Kubis, A. Woźny, Opole 2009, s. 223–337.

32 H. Niestrój, *Podchorążowie Wojska Polskiego w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej. Stan badań i postulaty badawcze*, „ŁRM" 2000, t. 23, s. 69–82.

33 J. Macyszyn, *Sytuacja polskich żołnierzy po kampanii polskiej 1939 roku i kampanii francuskiej 1940 roku*. W: *„Żyłam z Wami, cierpiałam i płakałam z Wami". W 100-lecie rozpoczęcia działalności Rosy Bailly na rzecz Polski oraz 40. rocznicę jej śmierci*, red. Ł. Stefaniak, Lublin 2017, s. 151–179. Czasami te próby ujęć generują niestety nowe błędy dotyczące obozów, zwłaszcza gdy bazują na bardzo wyrywkowej, przypadkowej literaturze.

34 D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*, Opole 1998.

czy podchorążych[35]. Opracowano niewolę specyficznych grup zawodowych, jak m.in. nauczyciele[36], leśnicy[37], weterynarze[38], kapłani[39], czy oficerowie marynarki wojennej[40], a także obrońcy Westerplatte[41].

Osobnym nurtem badawczym jest niewola powstańców warszawskich, których doświadczenia znacząco różniły się od losów żołnierzy kampanii 1939 r. Zagadnienie to jest przedmiotem licznych badań od wielu już lat. Mimo to, nie zostało w pełni naukowo opracowane ani zwieńczone kompleksową monografią (trwają nad nią prace w CMJW). Mamy jedynie wspomniane już popularnonaukowe całościowe ujęcie autorstwa byłego jeńca Stanisława Kopfa.

Opracowano natomiast wątek niewoli kobiet-powstańców[42] czy niepełnoletnich chłopców-powstańców[43]. Dysponujemy także syntezami lub artykułami, odnoszącymi się do pobytu powstańców w danym obozie[44], a także różnymi pracami przy-

35 P. Jagieła, *Podchorążowie Wojska Polskiego w niewoli niemieckiej (1939–1945),* Opole 2018.

36 *Nauczyciele w hitlerowskich obozach jeńców podczas II wojny światowej*, red. M. Piątkowski, Warszawa 1968.

37 T. Skowronek, *Nie zapomnieli… Działalność leśników w niemieckich, oficerskich obozach jenieckich w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 2004.

38 W. Gibasiewicz, *Polscy lekarze zwierząt w niemieckich oflagach*, [b.m.w.] 2025.

39 W. Jacewicz, *Polscy kapłani wojskowi w hitlerowskich obozach jenieckich i koncentracyjnych*, „Grot" 2005, nr 25, s. 190–199; M. Kłakus, J. Myszor, *Kapelani Wojska Polskiego w Oflagu w Rotenburgu (XII 1939–IV 1940) – historia jednej fotografii*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 2021, t. 115, s. 175–196.

40 C. Ciesielski, *Oficerowie Polskiej Marynarki Wojennej w niewoli niemieckiej i radzieckiej w latach II wojny światowej*, „ŁRM" 1997, t. 20, s. 103–117; D. Nawrot, *Jeńcy oflagu II C Woldenberg. Losy oficerów Marynarki Wojennej*, cz. 1–3, „Przegląd Morski" 1999, z. 9, s. 35–51; z. 10, s. 61–78; z. 12, s. 73–86.

41 A. Drzycimski, *Losy westerplatczyków*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2016, nr 4, s. 13–45.

42 M. Klasicka, *Kobiety-powstańcy warszawscy w niewoli niemieckiej (1944–1945)*, Opole 2008. Kwestii kobiet-jeńców z AK poświęcono także cały tom „ŁRM" z 1985 r. Zob. także R. Bednorz, *Kobiety-żołnierze Powstania Warszawskiego w jenieckich obozach*, „ŁRM"1994, t. 17, s. 79–96; I.M. Mileska, *Kobiety w obozach jenieckich 1944–45*. W: *By nie odeszły w mrok zapomnienia. Udział kobiet polskich w II wojnie światowej*, Warszawa 1976.

43 Badania poświęcone nieletnim powstańcom w obozach jenieckich wręcz zmonopolizował jeden z badaczy. Zob. m.in. D. Tomczyk, *Najmłodsi jeńcy w historii wojen. Powstańcy warszawscy w Stalagu 344 Lamsdorf*, Opole 1993; D. Tomczyk, *Młodociani uczestnicy powstania warszawskiego w obozie jenieckim Wehrmachtu Stalag 344 Lamsdorf*, Łambinowice 1982; D. Tomczyk, *Nieletni żołnierze Powstania Warszawskiego w hitlerowskim obozie jenieckim w Łambinowicach*, Opole 1985; D. Tomczyk, *Nieletni żołnierze Powstania Warszawskiego w obozach jenieckich Wehrmachtu*. W: *Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań*, red. E. Nowak, Opole 1996, s. 95–106.

44 P. Stanek, *Przystanek Lamsdorf. Powstańcy warszawscy w obozie jenieckim Stalag 344*, Opole 2015; M. Klasicka, V. Rezler-Wasielewska, *Powstańcy warszawscy w Oflagu II D Gross Born*. W: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)*, red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, Opole 2011, s. 121–135; K. Liedke, *Oficerowie Armii Krajowej z powstania warszawskiego w Bergen-Belsen (podobóz Stalagu XI B Fallingbostel)*, „ŁRM" 2003, t. 26, s. 87–102.

czynkarskimi[45], dotyczącymi zarysu ich pobytu w obozach[46], pracy przymusowej czy opieki medycznej w obozach[47].

Bardzo ważną kategorię publikacji stanowią monografie obozowe miejsc, w których przetrzymywano Polaków. Pozwalają one na rekonstrukcję lokalnych warunków niewoli. Na rynku wydawniczym pojawia się coraz więcej tego rodzaju opracowań, z coraz szerszymi podstawami źródłowymi, krajowymi i zagranicznymi (choć niektóre zbliżone są do ujęć popularnonaukowych, lub są – przynajmniej w jakiejś części – przestarzałe). Ich liczba rośnie, ale należy pamiętać, że w czasie II wojny światowej żołnierze polscy znaleźli się w ponad 100 stałych obozach jenieckich, w co najmniej 66 stalagach dla żołnierzy szeregowych i podoficerów oraz w 37 oficerskich oflagach, lecz nie wszystkie te obozy doczekały się syntez. Niejednokrotnie są to monografie obozów, w których obok Polaków znajdowali się jeńcy innych armii, więc zagadnienie dotyczące żołnierzy polskich jest jednym z wielu omawianych wątków, lub obecność Polaków jest zaledwie odnotowana. W zdecydowanej większości tych monograficznych publikacji znajdziemy też analizę stanu badań opisywanych w nich obozów. Warto także pamiętać, że w części tych lokalizacji działają dziś muzea, izby pamięci, czy niemieckie miejsca pamięci (*Gedenkstätte*), co wpływa pozytywnie również na stan badań.

W tym miejscu można wskazać według kolejności występowania okręgów wojskowych Wehrmachtu (*Wehrkreise*) monografie m.in. następujących obozów (i niejednokrotnie również artykułów monograficznych): Stalagu I B Hohenstein w Olsztynku[48]; Oflagu II B Arnswalde w Choszcznie[49]; Oflagu II C Woldenberg w Dobiegniewie[50]; Oflagu II D Gross Born w Bornem Sulinowie[51]; Stalagu II B

45 Np. 27 tom „ŁRM" z 2004 r. poświęcono tematyce jeńców-powstańców warszawskich, zob. w nim m.in. artykuł R. Ciasnochy, *Powstańcy warszawscy w Stalagu 344 Lamsdorf w świetle najnowszych badań*, s. 49–69.

46 P. Stanek, *Niewola powstańców warszawskich (1944–1945)*, „Dzieje Najnowsze" 2012, nr 2, s. 51–68; M. Wiśniewska, *Żołnierze Armii Krajowej w obozach jenieckich Wehrmachtu*. W: *Wielka ilustrowana encyklopedia Powstania Warszawskiego*, t. 2: *Polityka, kultura, społeczeństwo*, red. P. Rozwadowski, Warszawa 2006.

47 Ostatnio: P. Stanek, *Opieka medyczna nad powstańcami warszawskimi w obozach Wehrmachtu*. W: *Obozy niemieckie w latach 1939–1945 w pamięci i dokumentach – przegląd badań*, red. P. Majewski, E. Figura-Osełkowska, Olsztyn–Sztutowo–Opole 2025, s. 195–210.

48 B. Kuźniewski, A. Suchowiecki, *Obóz jeniecki Stalag I B Hohenstein*, Olsztynek 2013.

49 J. Bohatkiewicz, *Oflag II B Arnswalde*, Warszawa 1973; wyd. 2, Warszawa 1985; S. Giziński, A. Szutowicz, *Oflag IIB Arnswalde. Jenieckie losy*, Wrocław 2013.

50 J. Bohatkiewicz, *Oflag II Woldenberg*, Warszawa 1971; J. Olesik, *Oflag II C Woldenberg*, Warszawa 1988; *Oflag II C Woldenberg – to brzmi jak tajemnica*, red. W. Dembek, Dobiegniew 2017; P. Słowiński, *W okowach niewoli. Polscy oficerowie w Oflagu II C Woldenberg podczas II wojny światowej*, Gorzów Wielkopolski 2021; wyd. 2, Gorzów Wielkopolski 2022.

51 M. Sadzewicz, *Oflag II D Gross-Born*, Warszawa 1977. Zob. także P. Stanek, *Historia oflagów II B Arnswalde i II D Gross Born*. W: *Niewola i nadzieja. Korespondencja wojenna Andrzeja i Krystyny Mystkowskich*, oprac. A. Matuchniak-Mystkowska, J. Mystkowski, P. Stanek, Opole 2018, s. 11–30.

Hammerstein w Czarnem[52]; Stalagu III A Luckenwalde[53]; Stalagu III B Fürstenberg[54]; Oflagu IV C Colditz[55]; Stalagu IV B Mühlberg[56]; Oflagu VI A Soest[57]; Stalagu VI A Hemer[58]; Stalagu VI D Dortmund[59]; Stalagu 326 (VI K) Senne[60]; Oflagu VII A Murnau – jest to ewenement, ponieważ dzieje tego obozu niezależnie od siebie opracowali: badaczka z Polski i autor niemiecki[61], a obie publikacje mają odmienne perspektywy i dobór źródeł; Stalagu VII A Moosburg[62]; Stalagu VIII A Görlitz w Zgorzelcu[63]; stalagów VIII B/318 (VIII F)/344 Lamsdorf w Łambinowicach[64]

52 G. Bojar-Fijałkowski, A. Zientarski, *Obóz jeniecki w Czarnem. Stalag II B Hammerstein*, Koszalin 1975. Zob. R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, *Jeńcy wojenni w obozach Hammerstein (1939–1945). Stan badań*. W: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945),* red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, Opole 2011, s. 51–68.

53 U. Mai, *Kriegsgefangen in Brandenburg. Stalag III A in Luckenwalde 1939–1945*, Berlin 1999.

54 *Stalag III B Fürstenberg (Oder). Kriegsgefangenen im Osten Brandenburgs 1939–1945*, Hrsg. A. Drieschner, B. Schultz, Berlin 2006.

55 K. Sławiński, *Jeniecki obóz specjalny Colditz*, Warszawa 1973; P. Stanek, *Specjalni jeńcy w specjalnym obozie – dowództwo Armii Krajowej w Oflagu IV C Colditz*, „Res Gestae" 2024, nr 17, s. 183–198.

56 A. Kilian, *Mühlberg 1939–1948. Ein Gefangenenlager mitten in Deutschland*, Köln–Weimar––Wien 2001.

57 M. Brand, *Weggesperrt. Kriegsgefangenschaft in Oflag VI A Soest*, Essen 2014.

58 G. Hebbelmann, *Stalag VI A Hemer. Ein Kriegsgefangenenlager in Westfalen*, Münster 1995; *Stalag VI A Hemer Kriegsgefangenenlager 1939–1945. Eine Dokumentation*, 3. Aufl., Hrsg. H.-H. Stopsack, E. Thomas, Hemer 1995.

59 R. Mentner, *Das Kriegsgefangenenlager Dortmund Westfalenhalle (Stalag VI D), 1939–1945*, Münster 2021.

60 K. Hüser, R. Otto, *Das Stammlager 326 (VI K) Senne 1941–1945. Sowjetische Kriegsgefangene als Opfer des nationalsozialistischen Weltanschauungskrieg*, Bielefeld 1992. Zob. także A. Schanderwitz, *Polscy jeńcy wojenni w rękach Wehrmachtu. Stan badań w Niemczech na przykładzie Stalagu 326 (VI K) Senne)*, „ŁRM" 2022, t. 45, s. 5–19.

61 D. Kisielewicz, *Oflag VII A Murnau 1939–1945*, Opole 1990; D. Kisielewicz, *Niewola w cieniu Alp. Oflag VII A Murnau*, Opole 2015; M. Lohmann, *Alpenblick hinter Stacheldraht. Das polnische Offiziersgefangenenlager VII A in Murnau 1939–1945*, München 2017.

62 H. Franz, *Stalag VII A Moosburg a. d. Isar*, Moosburg 1996; D. Reither, *Mannschaftsstammlager Stalag VII A Moosburg. Ein deutsches Kriegsgefangenenlager 1939–1945*, Moosburg 2025.

63 H. Lauerwald, *In fremdem Land. Kriegsgefangene im Stalag VIII A Görlitz (1939–1945). Tatsachen, Briefe, Dokumente*, Görlitz 1996. Zob. także: R. Zgłobicki, *Liczebność i struktura narodowościowa jeńców wojennych Stalagu VIII A w Zgorzelcu*, „Rocznik Jeleniogórski" 1978, t. 17; J. Lusek, A. Goetze, *Stalag VIII A Görlitz. Historia – teraźniejszość – przyszłość*, „ŁRM" 2011, t. 34, s. 27–52.

64 J. Sawczuk, *Hitlerowskie obozy jenieckie w Łambinowicach w latach 1939–1945. Studium monograficzne*, Opole 1974; J. Sawczuk, S. Senft, *Obozy jenieckie w Lamsdorf w latach II wojny światowej*. W: *Obozy w Lamsdorf/Łambinowicach (1870–1946)*, red. E. Nowak, Opole 2006, s. 117–260. Ta praca J. Sawczuka to pierwsza monografia obozów Lamsdorf, a drugie opracowanie jest częścią kompleksowej, wieloautorskiej monografii wszystkich obozów w Lamsdorf/Łambinowicach z lat 1870–1946 (ukazała się również wersja w tłumaczeniu na język niemiecki jako *Lager in Lamsdorf, Łambinowice*

– oprócz wielu monografii dysponujemy także odrębnymi, monograficznymi ujęciami pobytu żołnierzy września, jak również powstańców warszawskich[65]; Stalagu VIII C Sagan w Żaganiu[66]; Stalagu VIII D/VIII B Teschen w Czeskim Cieszynie[67]; obozów Neuhammer w Świętoszowie[68]; Oflagu X B i Stalagu X C Nienburg[69]; Stalagu XI A Altengrabow[70]; Stalagu X B Sandbostel[71]; Stalagu XIII B i Oflagu 73 Nürnberg-Langwasser[72]; Stalagu XXI A/Oflagu XXI C Schildberg w Ostrzeszowie[73].

Czasem dysponujemy jedynie artykułami przyczynkarskimi i/lub monograficznymi o konkretnym obozie jenieckim, np. o oflagach II A Prenzlau i II E Neubrandenburg[74]; Stalagu II D Stargard w Stargardzie k. Szczecina[75]; Oflagu VIII A Kreuzburg

(1870–1946), Hrsg. E. Nowak, Opole 2009). Zob. także H. Więcek, *Jeńcy polscy w obozie hitlerowskim w Łambinowicach (1939–1945)*, „Studia Śląskie" 1969, t. 16, s. 249–267.

65 P. Stanek, *Wrześniowy epilog. Żołnierze Wojska Polskiego w obozach Lamsdorf*, Opole 2017; P. Stanek, *Przystanek Lamsdorf. Powstańcy warszawscy w obozie jenieckim Stalag 344…*

66 J. Gumkowski, M. Barciszewski, *Żagań. Stalag VIII C*, Warszawa 1961; H. Winnicka, *Żagań*, Warszawa 1973; M. Walczak, *Polscy jeńcy wojenni w obozach Dulag Kunau oraz Stalag VIII C Sagan*, „Zeszyty Żagańskie" 2013, z. 8, s. 33–43.

67 Z. Konečny, F. Mainuš, *Obozy jenieckie na Górnym Śląsku. (Z dziejów stalagu cieszyńskiego)*, red. A. Szefer, Katowice 1969; F. Mainuš, *Dějiny Stalagu v Českém Těšíně (1941–1945),* Český Těšín 1979.

68 J. Horyń, *Historia obozów jenieckich w Świętoszowie*, Świętoszów 2004.

69 H.-J. Sonnenberg, *Kriegsgefangene im Kreis Nienburg 1939–1945. Von Anderten bis Woltringhausen*, Nienburg 2007; H.-J. Sonnenberg, *Gefangen hinter Stacheldraht – Oflag X B und Stalag X C, KrGefLager in Nienburg,* Nienburg 2005.

70 P. Kannmann, *Das Stalag XI A Altengrabow 1939–1945*, Magdeburg 2013. Zob. także F. Dończyk, *Stalag XI A Altengrabow*, Wrocław 1959.

71 W. Borgsen, K. Volland, *Stalag X B Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen- und KZ-Auffanglagers in Norddeutschland, 1939–1945*, Bremen 1991. Zob. także K. Volland, *Historia Stalagu X B Sandbostel ze szczególnym uwzględnieniem losów polskich oraz radzieckich jeńców wojennych w latach 1939/1940 i 1944/1945*, „ŁRM" 2023, t. 26, s. 103–113; J. Dohrmann, *Polscy jeńcy wojenni z 1939 i 1944 roku w Stalagu X B Sandbostel – historia i upamiętnienie*, „ŁRM" 2019, t. 42, s. 42–56.

72 E. Sanden, *Das Kriegsgefangenenlager Nürnberg-Langwasser 1939–1945*, Nürnberg 1993.

73 E. Serwański, *Obóz jeniecki w Ostrzeszowie 1939–1945*, Poznań 1960; W. Graf, *Ostrzeszów – obozy jenieckie okres 1940–1942*, Ostrzeszów 1992; S. Rusak, *Jeńcy alianccy w okupowanym Ostrzeszowie 1939–1945. Stalag XXI A – Oflag XXI C Schildberg*, Kalisz 2002; S. Rusak, *Obozy Wehrmachtu w okupowanym Ostrzeszowie i polsko-norweska pamięć o nich*, „ŁRM" 2011, t. 34, s. 67–92.

74 D. Kisielewicz, *Jeńcy polscy w obozach oficerskich: Oflag II A Prenzlau i Oflag II E Neubrandenburg (1939–1945)*, „ŁRM" 1991, t. 14, s. 5–35.

75 J. Ostrzyżek, *Obóz jeniecki Stalag II D Stargard w Stargardzie Szczecińskim*, „Przegląd Zachodniopomorski" 1972, z. 3, s. 123–141. Zob. J. Aniszewska, *W obowiązku pamięci… Stalag II D i formy upamiętnienia jeńców wojennych w Stargardzie Szczecińskim,* „ŁRM" 2011, t. 34, s. 9–26; S. Senft, *Jeńcy polscy w Stalagu II D Stargard (1939–1940),* „ŁRM" 1978, t. 2, s. 32–48.

w Kluczborku[76]; Oflagu VIII B Silberberg w Srebrnej Górze[77], oflagach X Okręgu Wojskowego Wehrmachtu[78]; Stalagu XI B Fallingbostel[79]; Oflagu XII A Hadamar[80]; Oflagu XVIII C/Stalagu XVIII B Spittal an der Drau[81]; stalagach Thorn w Toruniu[82].

Zdarza się jednak w dalszym ciągu, że pozostają nam do dyspozycji jedynie wydawnictwa popularnonaukowe, broszury, informatory/katalogi wystaw. Zauważalne jest, że coraz częściej katalogi wystaw stałych i czasowych, dotyczące różnych wątków historii polskich jeńców, mają dużą podstawę naukową[83].

W wielu zatem przypadkach dany obóz doczekał się jednej zaledwie próby monograficznego ujęcia, zdecydowanie rzadsze są przypadki, że po kilku latach i szerszych możliwościach badawczych, opracowano na nowo jego dzieje, albo losy Polaków w tym obozie.

76 P. Stanek, *Jeńcy wojenni i internowani w Kreuzburgu (Kluczbork) w latach 1939–1945*, „ŁRM" 2014, t. 37, s. 33–53.

77 S.M. Bobow, *Oflag VIII B (Spitzberg – Hohenstein – Donjon – Fabrik) 15 grudnia 1939–1 września 1941 r.*, „Rocznik Dolnośląski" 1976, t. 4, s. 387–414; P. Sroka, *Oflag VIII „B" – historia i legenda*. W: *Twierdza srebrnogórska*, red. T. Przerwa, G. Podruczny, Srebrna Góra 2006, s. 104–113; P. Sroka, *Oflag VIII B Silberberg: niedoceniany fragment historii twierdzy*, „ŁRM" 2011, t. 34, s. 111–123; T. Przerwa, *Karny, specjalny, zwyczajny? Oflag VIII B Silberberg w relacjach polskich oficerów (1940–1941)*. W: *W niewoli. Doświadczenie jenieckie w epokach dawnych i podczas II wojny światowej – źródła i konteksty*, red. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019, s. 203–217.

78 D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy w obozach X Okręgu Wojskowego Wehrmachtu (1939–1945)*, „ŁRM"1993, t. 16, s. 57–75.

79 K. Liedke, *Oficerowie Armii Krajowej z powstania warszawskiego w Bergen-Belsen (podobóz Stalagu XI B Fallingbostel…*

80 K. Weber, *W Berglager i Stadtlager – dzieje polskich jeńców wojennych w Oflagu XII A Hadamar*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 2024, t. 86, s. 163–194.

81 J. Lusek, *Kompleks obozów jenieckich w Spittalu nad Drawą w czasie II wojny światowej*, „ŁRM" 2012, t. 35, s. 37–50.

82 J. Tyszewicz, *Hitlerowski obóz jeńców wojennych w Toruniu w latach 1939–1945*, „Zapiski Historyczne" 1976, t. 4, s. 51–80.

83 Zob. m.in. J. Mozdzan, *Die Festung als Kriegsgefangenenlager im Zweiten Weltkrieg*. W: *In Lapide Regis. Auf dem Stein Königs*, [b.m.r.w.], s. 115–121; *Zur Geschichte des Kriegsgefangenenlagers Stalag VI A Hemer*, Hemer 2006; J. Daniluk, M. Winiecki, *Stalag XXI B/H Thure. Jeńcy wojenni w Turze w latach II wojnie światowej*, Szubin 2020; J. Lusek, *Obozy jenieckie Teschen w latach II wojny światowej*, Český Těšín 2015; T. Owoc, *Jeńcy wojenni w okupowanym Krakowie 1939–1945*, Kraków 2016; A. Ehresmann, *Das Stalag X B Sandbostel. Geschichte und Nachgeschichte eines Kriegsgefangenenlagers*, München–Hamburg 2015; J. Daniluk, T. Niklas i in., *Stalag XX B. Historia nieopowiedziana. Komentarz historyczny do wystawy czasowej*, [Malbork] 2021; G. Pawlikowski, *Żołnierze polscy w niewoli niemieckiej (1939–1945)*. W: *Rudolf Fryszowski, Akwarele. Za drutami w oflagach niemieckich 1939–1945*, Warszawa 2017, s. 28–53; *Sport za drutami (1939–1945)*, red. T. Skoczek, Warszawa 2015.

Ale brakuje monografii kolejnych obozów, w których przetrzymano duże skupiska Polaków, jak np. Oflag VI B Dössel[84] i VI E Dorsten (mimo że na temat tych dwóch oflagów dostępna jest obszerna baza źródłowa), Stalagu I A Stablack[85], a nawet w pełni naukowych monografii, np. o Oflagu II D Gross Born. Nie wszystkie te prace łączą także zasób źródeł zagranicznych i polskich.

Charakterystyczne, że sporo tych pierwszych monografii obozowych, czasem nawet o charakterze zbliżonym do popularnonaukowego – zwłaszcza w ramach popularnej serii: Biblioteka Pamięci Pokoleń, jest autorstwa byłych jeńców (np. Józef Bohatkiewicz, Jan Olesik, Kazimierz Sławiński, Marek Sadzewicz, Franciszek Dończyk, Henryk Tomiczek i in.).

Ponadto, z uwagi na brak z reguły kompleksowych materiałów źródłowych dotyczących opisywanego obozu autorzy monografii bazowali w głównej mierze na zeznaniach świadków i relacjach byłych jeńców, co oczywiście miało przełożenie na jakość danego dzieła. Po upływie kilkudziesięciu lat, dostępie do nowych źródeł, etc., opracowania te uległy w pewnych fragmentach dezaktualizacji. Jest to naturalny i oczywisty proces. Niektóre obarczone są piętnem czasów, w których powstawały, od interpretacji faktów po wybór analizowanych wątków. Te starsze prace są także w pewien sposób zawężające, pomijają niektóre aspekty niewoli, ale nie dyskwalifikuje je sam fakt ukazania się w czasach komunistycznych. Zatem z pewnością istnieje potrzeba wydania nowych bądź uzupełnionych monografii.

Bardzo rzadkie są publikacje encyklopedyczne. W przypadku historiografii polskiej dysponujemy obszernym *Informatorem encyklopedycznym*[86], który choć wydany… w 1979 r., w dalszym ciągu sprawdza się jako źródło wyjściowe o obozach jenieckich, a szczególnie o komandach pracy w różnych miejscowościach, nie tylko miastach, ale i wsiach na terytorium współczesnej Polski. Wydawnictwa anglojęzyczne natomiast, nawet te najnowsze[87], mimo imponujących często źródeł i skrupulatnych wydawałoby się opisów wszystkich obozów jenieckich pomijają czasem nawet fakt pobytu Polaków w danym obozie czy jego filii lub przemilczają, że przybyli tam jako pierwsi, przed jeńcami innych armii. Autorzy tychże haseł korzystają niekiedy z polskiej literatury, ale niestety czasem tylko z tej najstarszej, zdezaktualizowanej, lub przypadkowej. Widzimy w historiografii, choć już rzadziej, pewien schemat – pomijanie aktualnego dorobku badaczy z innych krajów.

84 Por. *Oflag VI B Dössel. Erinnerungen polnischer Kriegsgefangener an das Offizierslager VI B*, Hrsg. J. Altmann-Radwańska, Warburg 1995.

85 Por. J. Necio, *Stalag I A Stablack. Próby upamiętnienia*, „ŁRM" 2011, t. 34, s. 53–65.

86 *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich. Informator encyklopedyczny,* red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.

87 *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, Vol. 4: *Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces*, ed. G. Megargee, R. Overmans, W. Vogt, Bloomington 2022. Zob. także *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*, ed. J.F. Vance, 2. ed., Millerton 2006.

Przedmiotem ujęć monograficznych stawały się często wybrane aspekty jenieckiego życia, nie tylko opisy egzystencji, ale pokazujące aktywność jeńców i ich opór wobec systemu niewoli. Podsumowanie wyników badań w zakresie życia kulturalno-oświatowego, religijnego oraz aktywności fizycznej i życia sportowego jeńców znalazło się w trzech monografiach, o których już wspomniano wyżej[88]. Jeszcze w czasach PRL powstała podstawowa praca ukazująca szeroko rozumiane wymiary życia kulturalnego w odniesieniu do jeńców z Pomorza Zachodniego[89]. Znacznie mniej uwagi poświęcono życiu kulturalnemu szeregowych i podoficerów[90]. W sposób przyczynkarski zbadano dotychczas twórczość literacką[91]. Natomiast dobrze rozpoznana jest rozbudowana działalność teatralna, zwłaszcza w oflagach, którą ujęto w dwutomowej syntezie oraz pracach przyczynkarskich[92].

Zróżnicowane tematycznie zagadnienie postaw i traktowania również jest przedmiotem studiów i analiz badaczy. Szczególnie dużo uwagi poświęcono ruchowi oporu i zbiegostwu z obozów. Ukazują się różne przyczynki dotyczące ucieczek jenieckich. Ale to wydane blisko 50 lat temu opracowanie Szymona Datnera dotyczące ucieczek z obozów jenieckich w dalszym ciągu jest podstawową monografią w zakresie tego zagadnienia[93]. Choć pojawiły się później prace przyczynkarskie[94].

Różne wątki działalności konspiracyjnej (jeden z najwcześniej analizowanych) są opracowane przede wszystkim w odniesieniu do tajnej łączności z obozami[95], ruchu oporu w kilku obozach, zwłaszcza Oflagu II C Woldenberg[96], Oflagu

88 Patrz przyp. 28–30.

89 T. Gasztold, *Życie kulturalne w obozach polskich jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim w latach 1939–1945*, Koszalin 1977.

90 Zob. D. Kisielewicz, *Życie kulturalne w stalagach jako forma oporu wobec wroga*, „ŁRM" 1983, t. 6, s. 63–77.

91 M.in. *Drut opasał w krąg. Antologia poezji jenieckiej z lat 1939–1945*, wybór, wstęp i oprac. R. Bednorz, Opole 1984; J. Święch, *Literatura polska w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997.

92 S. Piekarski, *Polskie teatry jenieckie w Niemczech 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2001. Zob. także W. Mirecki, *Jeniecka Melpomena*, wyd. 2 rozsz., Warszawa 1981; K. Hartmann, *Theater hinter Stacheldraht. Polnisches Kriegsgefangenentheater in Murnau 1939–1945*, Marburg-Lahn 1998.

93 S. Datner, *Ucieczki z niewoli niemieckiej 1939–1945*, Warszawa 1966. Zob. także S. Datner, *Tragedia w Dössel. Ucieczka z niewoli niemieckiej. 1939 – ciąg dalszy*, Warszawa 1970.

94 Np. J. Altman-Radwańska, *Ucieczki oficerów polskich – jeńców z oflagów w okresie II wojny światowej*, „ŁRM" 1980, t. 3, s. 3–30; W. Półchłopek, *Ucieczki z obozów jenieckich Lamsdorf w latach II wojny światowej*. W: *Szkice z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach. Historia i współczesność*, z. 2, red. E. Nowak, Opole 2000, s. 85–100; D. Szymczyk, *„Niepokorni". Ucieczki podchorążych Wojska Polskiego z niemieckiej niewoli do 1. Dywizji Pancernej gen. Stanisława Maczka*, „ŁRM" 2022, t. 45, s. 79–102.

95 A. Sanojca, *Łączność konspiracyjna AK z obozami jenieckimi*, „Dzieje Najnowsze" 1970, nr 1, s. 159–202; A. Sanojca, *Akcja „IKO"*, „Odra" 1970, nr 9, s. 3–7.

96 H. Tomiczek, M.S. Zarudzki, *Jeniecka konspiracja wojskowa w Oflagu II C Woldenberg*, Poznań 1989; M. Zarudzki, *Ruch oporu w obozie jenieckim w Dobiegniewie (Oflag II C Woldenberg) 1940–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1978, nr 2, s. 175–211; A. Toczewski, *Podziemie obozowe w Oflagu*

VII A Murnau[97], Stalagu II B Hammerstein i Oflagu II D Gross Born[98], czy oflagów X C Lübeck i VI B Dössel[99].

Naukowej analizie poddano różne wątki prawa wojennego, od statusu formalnoprawnego polskich jeńców, po obszerną syntezę różnych aspektów jeniectwa[100].

Niewiele uwagi poświęcono jednak pozycji żołnierzy polskich w nieformalnej hierarchii traktowania jeńców w obozach Wehrmachtu, zarówno w odniesieniu do żołnierzy pochodzących z różnych armii[101], a jeszcze mniej w ramach żołnierzy WP. Ma to duże znaczenie, gdyż jedną z istotnych cech niemieckiego systemu jenieckiego było zróżnicowanie sposobu traktowania jeńców w zależności od ich narodowości i przynależności armijnej, a ta jeniecka piramida znów oznaczała złamanie prawa. Obok dozwolonego prawnie i oczywistego wręcz podziału na szeregowych i podoficerów, oficerów czy podchorążych, stosowano nielegalne podziały narodowościowe i rasowe, z masy żołnierzy WP, obok Polaków, wydzielając osobno Żydów, Ukraińców, Białorusinów, Niemców (volksdeutschów), Litwinów, Słowaków itd., gdyż skład narodowościowy WP odzwierciedlał dużą wielonarodowość II RP. W dodatku strona niemiecka mocno różnicowała swą politykę w stosunku do tych jenieckich grup (zarówno w odniesieniu do jeńców z jednej armii czy różnych),

II C Woldenberg w Dobiegniewie. W: *Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie*, Gorzów Wlkp. 2006, s. 41–77.

97 F. Bornstaedt, W. Karbowski, *Konspiracyjna organizacja wojskowa w Oflagu VII A Murnau*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1974, nr 4/5, s. 289–391; W. Iwanowski, *Konspiracja w Oflagu VII A Murnau*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1981, nr 4, s. 175–191.

98 J. Nowak, *Kryptonim „Odra"*, Warszawa 1986; K. Komorowski, *Polska Armia Podziemna „Odra"*. W: *Pomorskie organizacje konspiracyjne (poza AK) 1939–1945. Materiały sesji naukowej w Toruniu w dniach 6–7 listopada 1993 r.*, red. S. Salmonowicz, J. Sziling, Toruń 1994.

99 J. Moszczeński, *O pracy konspiracyjnej w obozach jeńców Lubeka i Dössel*, Londyn 1957.

100 M. Flemming, *Jeńcy wojenni: studium prawno-historyczne*, Warszawa 2000 (autor to badacz, oficer Wojska Polskiego, a jednocześnie dawny jeniec); M. Flemming, *Status prawnomiędzynarodowy jeńców polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej.* W: *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice. Materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r.*, red. E. Nowak, Opole 1997, s. 81–93; M. Flemming, *Traktowanie polskich jeńców wojennych przez Niemców i ZSRR w czasie II wojny światowej a prawo międzynarodowe*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy" 1997, nr 3/4, s. 15–29; M. Szczurowski, *Polscy jeńcy wojenni i internowani z kampanii wrześniowej 1939 roku w świetle ówczesnego prawa międzynarodowego*. W: *Polski wrzesień – wojna na dwa fronty*, red. A. Felchner, Piotrków Trybunalski 1999, s. 243–271.

101 S.P. MacKenzie, *The Treatment of Prisoners of War in World War II*, „The Journal of Modern History" 1994, Vol. 66, No. 3, s. 487– 520; B. Moore, *The Treatment of Prisoners of War in the Western European Theatre of War, 1939–1945*. W: *Prisoners of War*, ed. S. Scheipers, Oxford 2010, s. 111–125; P. Stanek, *Jeniecki monolit? Nieformalna hierarchia jeniecka w obozach Wehrmachtu w latach II wojny światowej*. W: *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019, s. 161–179; R. Scheck, *The Treatment of Western Prisoners of War in Nazi Germany: Rethinking Reciprocity and Asymmetry*, „War in History" 2021, Vol. 28, No. 3, s. 635–655.

starając się je antagonizować. Stało to w wyraźnej sprzeczności do kategorycznie sformułowanego zakazu w artykule 4 konwencji genewskiej z 27 lipca 1929 r. o traktowaniu jeńców wojennych.

Generalnie, zagadnienie mniejszości narodowych w ramach polskiej grupy jenieckiej jest nieopracowane[102], choć w nieco mniejszym stopniu uwaga ta odnosi się do mniejszości białoruskiej[103] i żydowskiej. Prawie 25 lat temu były jeniec i historyk, Henryk Tomiczek, zwrócił uwagę, że: „losy polskich żołnierzy żydowskiego pochodzenia w niemieckiej niewoli podczas II wojny światowej do dziś nie zostały dostatecznie zbadane i wciąż pozostają postulatem pod adresem profesjonalnych historyków"[104]. Ukazało się jedynie kilka opracowań przyczynkarskich, zarówno w czasach PRL[105], jak i po przemianach systemowych, nawet prób syntetycznych ujęć[106], ale zwłaszcza w odniesieniu do dziejów obozu przy ul. Lipowej 7 w Lublinie[107], czy Żydów-powstańców warszawskich[108]. Powstał tekst o próbie przekazania oficerów-Żydów do obozów koncentracyjnych[109] czy tworzenia tzw. gett obozowych[110]. Badacze niemieccy opisali fakt przekazania ok. 300 jeńców polskich – Żydów ze

102 Zob. D. Kisielewicz, K. Sznotala, *Żołnierze Wojska Polskiego wywodzący się z mniejszości narodowych w niewoli niemieckiej (1939–1945)*, „ŁRM" 2000, t. 23, s. 95–108; D. Kisielewicz, *Żołnierze Wojska Polskiego z mniejszości narodowych w obozach jenieckich (1939–1945)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2005, nr 2, s. 133–144; *Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r.,* red. L.M. Nijakowski, Warszawa 2009, A. Bubnys, *Lithuanians in the Polish Armed Forces and German Captivity, 1939–1945*, Vilinius 2025.

103 J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945,* Warszawa 2006 (rozdział „Żołnierze Wojska Polskiego-Białorusini w niewoli niemieckiej").

104 H. Tomiczek, *Przyczynek do losów polskich żołnierzy Żydów w niemieckiej niewoli 1939–1945. Wokół getta w Oflagu VII A Murnau*, „Niepodległość i Pamięć" 2001, nr 1, s. 115.

105 W. Świerc, *Żydzi w obozach jenieckich*. W: *45-rocznica powstania w getcie warszawskim (1943–1988)*, Opole 1988, s. 89–96.

106 D. Kisielewicz, *Żydzi polscy w obozach jenieckich Rzeszy Niemieckiej w czasie II wojny światowej,* „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1999, nr 3, s. 3–11; Żydzi w walce: 1939–1945, t. 1, red. J. Diatłowiecki, Warszawa 2012.

107 M. Grudzińska, V. Rezler-Wasielewska, *Lublin, Lipowa 7. Obóz dla Żydów – polskich jeńców wojennych (1940–1943)*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2008, nr 4, s. 490–514; M. Grudzińska, V. Rezler-Wasielewska, *Żołnierze polskiego Września na Majdanku*. W: *Między Wehrmachtem a SS. Jeńcy wojenni w niemieckich obozach koncentracyjnych*, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2010, s. 23–37.

108 D. Tomczyk, *Żydowskie dzieci-żołnierze powstania warszawskiego w Stalagu 344 Lamsdorf.* W: *Szkice z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach. Historia i współczesność,* z. 1, red. E. Nowak, Opole 1998, s. 73–87; P. Stanek, *Młodociani powstańcy warszawscy-jeńcy wojenni pochodzenia żydowskiego.* W: *Dzieci wojny*, red. A. Bartuś, Oświęcim 2016, s. 91–99.

109 J. Litwin, *Sprawa oficerów polskich – jeńców w obozach jenieckich (oflagach) na przełomie 1942 i 1943 roku*, „Przegląd Zachodni" 1957, nr 5, s. 84–93.

110 H. Tomiczek, *Przyczynek do losów polskich żołnierzy Żydów w niemieckiej niewoli 1939–1945. Wokół getta w Oflagu VII A Murnau…*, s. 115–124.

Stalagu VII A Moosburg na Majdanek[111]. Istotne są publikacje polsko-żydowskich historyków, jak Samuela Krakowskiego[112], czy zwłaszcza Benjamina Majerczaka, prezesa izraelskiego Związku Kombatantów byłych Żołnierzy Polskich Armii w Izraelu (Association of Jewish Veterans of Polish Armies in Israel)[113]. W literaturze anglosaskiej wątek Żydów-jeńców polskich, jak i jeńców polskich został ostatnio zaledwie naszkicowany[114]. Więc to zagadnienie czeka na całościowe opracowanie, a przypomnę, powstało analogiczne w odniesieniu do Żydów-jeńców radzieckich[115].

W czasach PRL dużo uwagi poświęcono natomiast zagadnieniu zbrodni na jeńcach wojennych[116]. Oprócz syntez publikowane są również przyczynki, zwłaszcza dotyczące poszczególnych regionów[117], czy ostatnio „case study"[118]. Generalnie, ogromnym wyzwaniem jest ustalenie i opisanie rzeczywistych przypadków tych zbrodni, jak również ustalenie konkretnych sprawców, którzy ich dokonali. Zajęto

111 D. Reither, M. Pschorr, K. Rausch, W. Ellböck, *Von Moosburg nach Majdanek. Der Weg polnischer Juden aus der Kriegsgefangenschaft in den Tod,* Moosburg 2022.

112 S. Krakowski, *The fate of Jewish Prisoners of War in the September 1939 Campaign*, „Yad Vashem Studies" 1977, Vol. 12, s. 297–334.

113 B. Meirtchak, *Jews – officers and enlisted men in the polish army, prisoners of war in german captivity 1939–1945*, Tel-Aviv 2003; B. Meirtchak, *Jewish Prisoners-of-War murdered by Germans in the Lublin District 1939–1943*, Tel-Aviv 1996.

114 B. Moore, *Prisoners of War. Europe: 1939–1956*, Oxford 2022, s. 297–302. I ogólnie o jeńcach polskich: s. 27–40.

115 A. Shneyer, *Pariahs Among Pariahs. Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*, Jerusalem 2016.

116 S. Datner, *Zbrodnie niemieckich sił zbrojnych na zbiegłych jeńcach wojennych*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1961, nr 1, s. 67–130; S. Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*, wyd. 2, Warszawa 1964; S. Datner, *Zbrodnie na jeńcach wojennych w zakresie pracy*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce" 1967, t. 17, s. 7–100. Zob. także T. Sudoł, *Zbrodnie wojenne Wehrmachtu na żołnierzach Wojska Polskiego popełnione od września do grudnia 1939 roku*, t. 1: *Geneza zbrodni. Zbrodnie na polu walki*, Warszawa 2025.

117 S. Łukowski, *Zbrodnie hitlerowskie w Łambinowicach i Sławięcicach na Opolszczyźnie w latach 1939–1945*, Katowice 1965; S. Łukowski, *Zbrodnie hitlerowskie na Śląsku Opolskim w latach 1939–1945*, Wrocław 1978; M. Cygański, *Zbrodnie Wehrmachtu, Waffen-SS, SD i gestapo na jeńcach wojennych w latach II wojny światowej*, „ŁRM" 1981, t. 4, s. 3–47; W. Monkiewicz, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach polskich na Białostocczyźnie we wrześniu 1939 r.*, Białystok 1987; A. Tomaszewski, *Zbrodnie hitlerowskie na polskich i radzieckich jeńcach i robotnikach przymusowych w ostatnich stadiach wojny na Pomorzu Szczecińskim*, „Przegląd Zachodniopomorski" 1976, z. 1/2, s. 173–180; J. Ryt, *Mord pod Ciepielowem w relacjach i dokumentach*, Pszczyna 2009; S. Piątkowski, *Walka i masowy mord żołnierzy Wojska Polskiego pod Dąbrową koło Ciepielowa we wrześniu 1939 r.* W: *Z dziejów walk o niepodległość*, red. M. Gałęzowski, S. Kalbarczyk, J. Kirszak, D. Koreś, t. 3, Warszawa 2015.

118 P. Jagieła, *Śledztwo Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu w sprawie zbrodni dokonanej na polskich żołnierzach pod Ciepielowem 8 września 1939 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2023, nr 1, s. 306–322.

się wpływem rasistowskiej polityki na traktowanie jeńców, uczynili to autorzy polscy, jak i z innych krajów[119].

Istotne znacznie ma kwestia liczebności i śmiertelności jeńców polskich. Kilkakrotnie podejmowano zagadnienie liczebności jeńców polskich w niewoli niemieckiej, z różnych perspektyw i na bazie innych źródeł, jak np. stawiając głównie hipotezy[120], czy opierając się o dane statystyczne Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża[121], ale mimo upływu lat ciągle pozostajemy w sferze jedynie szacunków[122].

Problemem badawczym obok liczebności jest również sprecyzowanie poziomu śmiertelności jeńców polskich, bo właściwie nie była ona dotychczas przedmiotem całościowej analizy[123]. Nie tylko w obozach, gdzie operujemy najczęściej szacunkami albo posiadamy informacje o jednostkowych zgonach, których przyczyny były bardzo różne – od zgonów naturalnych po śmierć w wyniku postrzałów przy np. próbach ucieczki, egzekucji czy nawet bombardowań obozów[124], po miejsca, w których jeńcy przebywali bądź pracowali, czy skutków tragicznych marszów ewakuacyjnych. W dodatku jeszcze w trakcie walk ok. 3 tys. polskich jeńców wojennych straciło życie tuż za linią frontu. Niejednokrotnie nie znamy nie tylko szacunkowego poziomu śmiertelności jeńców, ale i nie wiemy, gdzie dokładnie znajdują się groby ofiar, zwłaszcza z początkowego okresu niewoli. Problem ten dotyczy nawet relatywnie

119 F. Połomski, *Aspekty rasowe w postępowaniu z robotnikami przymusowymi i jeńcami wojennymi Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1976; R. Moorhouse, *Zapowiedź wojny rasowej: czynniki ideologiczne stojące za zbrodniami popełnionymi przez Niemców na jeńcach wojennych i ludności cywilnej w kampanii wrześniowej 1939 roku*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX" 2020, nr 4, s. 68–79. Zdaniem Boba Moore'a: „Niemieckie traktowanie jeńców było nagłaśniane przez polski rząd na uchodźstwie oraz przez jednego lub dwóch autorów powojennych, lecz przede wszystkim w celu ujawnienia zbrodni wojennych, a nie refleksji nad doświadczeniami ludzi przebywających w niewoli". Zob. B. Moore, *Prisoners of War. Europe: 1939–1956…*, s. 10.

120 W. Biegański, *Polscy jeńcy wojenni w Niemczech. Przyczynek do badań nad ilością jeńców*. „Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945" 1963, t. 7, s. 57–68.

121 J. Tyszewicz, *Żołnierze polscy w niewoli Wehrmachtu (1939–1945). Stan liczebny jeńców i „polskich" obozów jenieckich w świetle tzw. statystyk jenieckich*. W: *Rozprawy z dziejów XIX i XX wieku przygotowane dla uczczenia pamięci profesora Witolda Łukaszewicza*, red. S. Kalembka, Toruń 1978, s. 159–166.

122 Zob. także J. Żuławiński, *W sprawie liczby jeńców polskich z kampanii wrześniowej 1939 roku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu. Nauki Społeczne" 1993, z. 6, s. 137–169; W. Grabowski, *Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939–1945*. W: *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 13–38.

123 Zob. m.in. *Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 5: *Polscy jeńcy wojenni i internowani*, [kom. red. E. Pawłowski], Pruszków 1996.

124 Np. J. Altman-Radwańska, *Straty jeńców polskich w Oflagu VI B Dössel w wyniku nalotu w dniu 27 IX 1944 r.*, „ŁRM" 1981, t. 4, s. 71–81; J. Altman-Radwańska, *Śmiertelność jeńców polskich w Stalagu I A. Cmentarz w Klein Dexen*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1992, nr 3.

bardzo dobrze zbadanych już obozów, jak np. stalagów Lamsdorf[125]. Więc zarówno śmiertelność żołnierzy WP z 1939 r., jak i powstańców warszawskich na poziomie całościowym jest problemem do zbadania, gdyż dziś wydaje się niemożliwe ustalenie dokładnej liczby jeńców i ofiar. To kolejne wyzwanie badawcze.

Istotnym nurtem badań pozostaje biografistyka. Jednak zdarza się, że w tych pracach okres jeniecki potraktowany jest nieco po macoszemu, nawet tu mamy znaczące luki, np. nie wszyscy generałowie, dowódcy wielkich jednostek doczekali się biografii[126] czy artykułów monograficznych. Dysponujemy takimi opracowaniami w odniesieniu do części generalicji, bądź najbardziej znanych postaci przebywających w obozach. W przypadku jeńców z 1939 r. wskazać można m.in. biografię Józefa Unruga[127], Romana Abrahama[128], Tadeusza Kutrzeby[129], Władysława Bortnowskiego[130], Czesława Młot-Fijałkowskiego[131], Wiktora Thommée[132], Władysława Taczaka[133], Jana Jagmina-Sadowskiego[134], Stefana Mossora[135], Józefa Koryckiego[136], Aleksandra Pragłowskiego[137], Juliana Janowskiego[138], Witolda Dzierżykraj-Moraw-

125 Zob. np. D. Kobiałka (et. al.), *Searching for the missing graves of PoWs from the Second World War: an example of research conducted in the area of Stalag VIII B (344) Lamsdorf*, „Journal of Field Archaeology" 2024, Vol. 49, Issue 5, s. 468–483; M. Michalski, P. Stanek, *Polacy w Lamsdorf. W poszukiwaniu miejsc pochówku*, „Czasypismo" 2025, nr 27/28, s. 173–181.

126 Brakuje m.in. biografii gen. dyw. Tadeusza Bór-Komorowskiego. Zob. *Generał Tadeusz Bór-Komorowski w relacjach i dokumentach*, red. A.K. Kunert, Warszawa 2000.

127 M. Borowiak, *Admirał Unrug 1874–1973*, wyd. 2, Warszawa 2009.

128 L. Laskowski, *Roman Abraham: losy dowódcy*, Warszawa–Poznań 1998.

129 J. Bączyk, M. Niestrawski, *Generał Tadeusz Kutrzeba (1886–1947). Zarys biografii*, Poznań 2012. Na emigracji wydano pracę S. Żochowskiego, *Monografia generała dywizji Tadeusza Kutrzeby*, Londyn 1979.

130 R. Ziobroń, *Historia żołnierza tułacza. Działalność emigracyjna generała Władysława Bortnowskiego*, Rzeszów 2009.

131 A. Kuprianis, *Generał brygady Czesław Młot-Fijałkowski (1892–1944)*, Koszalin 2004.

132 W. Wyruch, *Generał Wiktor Thommée. Życie i walka: 1881–1962*, Modlin 2010.

133 B. Polak, *Generał Władysław Taczak 1874–1960*, wyd. 2 posz., Koszalin 1998.

134 J. Zieliński, *General Jan Jagmin-Sadowski obrońca Śląska 1895–1977*, Katowice 1988.

135 J. Pałka, *Generał Stefan Mossor (1896–1957). Biografia wojskowa*, Warszawa 2008.

136 W. Jaskulski, *Pułkownik Józef Korycki. Tatarski artylerzysta II Rzeczypospolitej. (Zarys biografii)*, Wrocław 2012.

137 D. Koreś, *Generał brygady Aleksander Radwan-Pragłowski (1895–1974). Studium biograficzne*, Warszawa 2012.

138 B. Janczak, *Pułkownik Julian Janowski (1886–1970) – oddany służbie i rodzinie*, Opole 2019.

skiego[139] czy Stanisława Kalabińskiego[140]. W odniesieniu do wyższych oficerów Armii Krajowej są to biografie m.in. Tadeusza Pełczyńskiego[141], Tadeusza Kossakowskiego[142], Antoniego Chruściela[143], Edwarda Pfeiffera[144], Franciszka Rataja[145], Józefa Szostaka[146] czy Bolesława Kontryma[147].

W niektórych pracach okres niewoli potraktowany jest jednak bardzo skrótowo, z niewielką podstawą źródłową, czasem biografie spełniają wymogi warsztatowe, ale są też i takie, które można uznać za panegiryki. Niekiedy dysponujemy tylko artykułami biograficznymi, np. o Tadeuszu Piskorze[148], Zygmuncie Piaseckim[149], Bernardzie Mondzie[150], Edwardzie Banaszaku[151] i in.

Ponadto pobyt poety Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego w Stalagu XI A Altengrabow opisała jego córka[152]; w postaci artykułu ujęto okres niewoli w siedmiu obozach późniejszego komunistycznego prominenta Adama Rapackiego[153]; wybitnego egiptologa prof. Kazimierza Michałowskiego[154], a w biografii Witolda Pileckiego również ukazany jest jego pobyt w Stalagu 344 Lamsdorf i Oflagu VII A Murnau[155].

139 A. Jaracz, *Generał Witold Dzierżykraj-Morawski 1895–1944*, Koszalin 2002. Zob. także A. Jaracz, *Generał brygady Witold Dzierżykraj-Morawski i jego pobyt w obozach jenieckich*. W: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)*, red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, Opole 2011, s. 137–149.

140 J. Przemsza-Zieliński, *Jeden z tysiąca Zagłębiaków. Rzecz o pułkowniku Stanisławie Kalabińskim ostatnim dowódcy śląsko-zagłębiowskiej Obrony Narodowej*, Sosnowiec 1998.

141 W. Baliński, *Człowiek w cieniu. Tadeusz Pełczyński – zarys biografii*, Kraków 1994.

142 A. Ossowski, *Tadeusz Kossakowski 1888–1965. Od piechura do czołgisty*, Warszawa 2002.

143 A.K. Kunert, *Komendant podziemnej Warszawy. Generał „Monter" Antoni Chruściel*, Warszawa 2012.

144 T. Toborek, *Edward Pfeiffer „Radwan"*, Łódź 2009.

145 A. Meisnerowska, *Wierny Bogu, Ojczyźnie, Rodzinie. Opowieść o Franciszku Rataju*, Poznań 2014.

146 D. Koreś, *W cieniu wyroku na miasto. Pułkownik dyplomowany Józef Szostak „Filip" (1897–1984). Biografia szefa Oddziału III i szefa operacji KG AK*, Wrocław–Warszawa 2003.

147 W. Pasek, *Bolesława Kontryma życie zuchwałe. Biografia żołnierza i policjanta 1898–1953*, Warszawa 2006.

148 J. Izdebski, *Generał Tadeusz Piskor (1887–1951)*, „ŁRM" 2009, t. 32, s. 9–27.

149 B. Janczak, *Beliniak, ułan, dowódca, jeniec, emigrant. Generał brygady Zygmunt Piasecki „Dublańczyk" (1893–1954)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2023, nr 1, s. 130–163.

150 A. Viatteau, *Generał Bernard Stanisław Mond w odnalezionych relacjach, wspomnieniach, archiwach i korespondencji*, „ŁRM" 2014, t. 37, s. 145–162.

151 A. Ochał, *Pułkownik Edward Banaszak (1892–1977) – jeniec niemieckich obozów Lamsdorf, Braunschweig, Königstein i Murnau*, „ŁRM" 2018, t. 41, s. 21–42.

152 Zob. K. Gałczyńska, *Konstanty Ildefons Gałczyński – Kriegsgefangener 5700*, Opole 1993.

153 J. Sadowska, *Jeniec Adam Rapacki: pobyt w oflagu jako element biografii polityka PZPR*, „ŁRM" 2022, t. 45, s. 45–78.

154 V. Rezler-Wasielewska, *Profesor Kazimierz Michałowski 1901–1981*, „ŁRM" 2009, t. 32, s. 47–86.

155 Zob. m.in. A. Cyra, *Rotmistrz Pilecki. Ochotnik do Auschwitz,* Warszawa 2014; P. Stanek, *Witold Pilecki. Jeniec wojenny nr 101892*, Opole 2022.

Istotnym kierunkiem badań jest powszechnie występujące zjawisko w odniesieniu do niewoli żołnierzy szeregowych i podoficerów, czyli pracy przymusowej jeńców. To jedno z zagadnień, do którego opracowania przystąpiono najwcześniej[156]. Zarówno w odniesieniu do poszczególnych regionów, szczególnie dawnych Prus Wschodnich (Warmii i Mazur)[157], Śląska[158], Pomorza Zachodniego[159]. Inne regiony nie zostały wystarczająco przebadane. Wydano natomiast pracę o prawno-politycznym ujęciu pracy przymusowej[160]. Posiadamy także próby całościowego ujęcia (nie wszystkie odnoszące się tylko do jeńców), zarówno krajowe, jak i zagraniczne[161].

156 *Praca przymusowa w Trzeciej Rzeszy w latach II wojny światowej. Stan i potrzeby badawcze. Materiały z sesji naukowej 28–30 kwietnia 1978 roku*, Olsztyn 1979.

157 B. Koziełło-Poklewski, *Zagraniczni robotnicy przymusowi w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, Warszawa 1977; *Ze znakiem „P". Relacje i wspomnienia robotników przymusowych i jeńców wojennych w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej,* wybór i oprac. B. Koziełło-Poklewski, B. Łukaszewicz, Olsztyn 1985; B. Koziełło-Poklewski, *Zatrudnienie jeńców wojennych i robotników, przymusowych w gospodarce Prus Wschodnich w latach II wojny światowej.* W: *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980, s. 366–385; B. Koziełło-Poklewski, *Uwagi o zatrudnianiu jeńców wojennych i robotników przymusowych w zakładach zbrojeniowych Prus Wschodnich (1939–1942)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1987, t. 12, s. 201–211; B. Koziełło-Poklewski, *Rozmiary przymusowego zatrudnienia obywateli polskich w gospodarce Prus Wschodnich w latach 1939–1944*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1975, t. 2, s. 45–74; Z. Lietz, *Praca przymusowa jeńców wojennych w Prusach Wschodnich. W: Praca przymusowa w latach II wojny światowej. Stan i potrzeby badawcze: materiały z sesji naukowej 28–30 kwietnia 1978 roku*, Olsztyn 1979, s. 150–177. Zob. także studium przypadku tzw. cywilnego jeńca wojennego. P. Majewski, *Nie było tu książki czy jakiegoś innego kulturalnego zajęcia... Realia pracy przymusowej a kultura (Prusy Wschodnie 1939–1945)/Bücher oder andere kulturelle Betätigungen gab es hier nicht... Kultur angesichts der Lebensrealität von Zwangsarbeit (Ostpreußen 1939–1945)*, Olsztyn 2024.

158 A. Konieczny, *Rozmiary zatrudnienia robotników przymusowych i jeńców wojennych w gospodarce Dolnego Śląska w latach II wojny światowej,* „Studia Śląskie" 1969, t. 13, s. 235–288; S. Senft, *Praca jeńców wojennych w gospodarce III Rzeszy na Dolnym Śląsku*. W: *Wykorzystanie niewolniczej pracy więźniów KL Gross-Rosen przez III Rzeszę*, red. A. Kobielec, Wałbrzych 1999, s. 139–153; A. Szefer, *Eksploatacja jeńców wojennych w przemyśle i rolnictwie w latach 1939–1945 (na przykładzie Górnego Śląska)*, „Studia Historyczne" 1979, R. 14, s. 283–293; S. Senft, *Jeńcy wojenni i robotnicy przymusowi zatrudnieni w rolnictwie śląskim 1939–1945,* Opole 1978.

159 B. Frankiewicz, *Praca przymusowa na Pomorzu Zachodnim w latach II wojny światowej,* Poznań 1968; T. Gasztold, *Polacy na robotach przymusowych w rolnictwie Pomorza Zachodniego 1939–1945,* Gdańsk 1971.

160 H. Szurgacz, *Przymusowe zatrudnianie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939–1945. Studium prawno-polityczne*, Wrocław 1971.

161 W. Lemiesz, *Praca przymusowa jeńców wojennych w Niemczech w latach II wojny światowej,* Zielona Góra 1969; *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy,* red. W. Bonusiak, Rzeszów–Warszawa 2005; U. Herbert, *Fremdarbeiter*: *Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn 1999; M. Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*,

Po zmianach politycznych 1989 r. temat ten nie znajduje już takiej uwagi badaczy. Wymaga bowiem szczególnie systematycznej i dogłębnej kwerendy źródłowej[162].

Zatem praca przymusowa, zwłaszcza jeńców-wrześniowców, z których ok. 280 tys. pracowało, to znaczna część ich jenieckiego życia, ale nie została do tej pory sfinalizowana całościową syntezą, często nawet na poziomie poszczególnych okręgów wojskowych Wehrmachtu czy stalagów. Najczęściej wątki te pojawiają się tylko przyczynkarsko, w odniesieniu do dziejów poszczególnych obozów lub komand, czy też regionów. Przy czym najczęściej są to opracowania sprzed wielu już lat. Tym bardziej z uznaniem trzeba wspomnieć o badaniach niemieckiego autora dotyczących specyficznego komanda podchorążych w Monschau[163]. Ukazała się natomiast pierwsza próba ujęcia pracy powstańców warszawskich, artykuł monograficzny opisujący to zagadnienie w odniesieniu do ok. 100 oddziałów roboczych[164].

W nielicznych pracach znajdziemy opisany także mechanizm pozbawiania jeńców ich statusu jenieckiego i przenoszenia na status cywilnych robotników przymusowych[165]. Ale zdecydowanie za mało wiemy o funkcjonowaniu jeńców właśnie poza obozami, „o ich życiu społecznym, warunkach pracy, doświadczeniach i kształtowaniu pamięci o tym rozdziale wojny"[166]. Fakt przeniesienia ich na wspomniany status cywilny powoduje, że często znikali z pola zainteresowania badaczy. Zatem postrzegani byli w ogólnej masie jako cywilni robotnicy przymusowi, bez większych prób wyartykułowania odrębności ich losów. Dlaczego? Wydaje się, że zatrudnienie jeńców jawi się jako bardzo szerokie zagadnienie, ze szczególnie rozproszonymi źródłami, żmudnymi, dogłębnymi kwerendami, nawet w archiwach zakładowych, i oczywiście rozproszonymi komandami, co w jakiś sposób tłumaczy, dlaczego pracy przymusowej poświęcono stosunkowo mało uwagi.

Podejmowane są także zagadnienia poruszające mniej znane aspekty jenieckiego życia i obozowej tematyki, których przykłady zasygnalizuję poniżej.

Stuttgart–München 2001; C. Łuczak, *Polnische Arbeiter im nationalsozialistischen Deutschland während des Zweiten Weltkriegs*. W: *Europa und der Reichseinsatz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ Häftlinge in Deutschland 1938–1945*, Hrsg. U. Herbert, Essen 1991, s. 90–105.

162 K. Woniak, *Jeńcy wojenni jako robotnicy przymusowi. O jednym z wymiarów pracy przymusowej Polaków podczas drugiej wojny światowej*, „Przegląd Historyczny" 2014, z. 4, s. 643–658.

163 D. Lenzen, *Polnische Offiziere und Offiziersanwärter im Kriegsgefangenenlager Florabrücke in Monschau 1942 bis 1944*, „Das Monschauer Land" 2021, s. 107–126; D. Lenzen, *Das Kriegsgefangenenlager an der Florabrücke in Monschau*, Aachen 2024.

164 P. Stanek, *Praca przymusowa powstańców warszawskich w niewoli niemieckiej w latach 1944–1945*, „ŁRM" 2010, t. 33, s. 77–101.

165 B. Cybulski, *Przenoszenie polskich jeńców wojennych na status cywilnych robotników przymusowych*. W: *Praca przymusowa w latach II wojny światowej. Stan i potrzeby badawcze. Materiały z sesji naukowej, 28–30 kwietnia 1978 roku*, Olsztyn 1979, s. 31–51.

166 K. Woniak, *Jeńcy wojenni jako robotnicy przymusowi…*, s. 647.

W latach PRL powstały monograficzne ujęcia jenieckich tytułów prasowych, które ukazywały się w poszczególnych obozach, jak i syntetyczny opis tego zjawiska[167]. Ale obecnie prace prasoznawcze nie są właściwie kontynuowane. Zupełnie inaczej wygląda sytuacja odnosząca się do obozowej filatelistyki i korespondencji jenieckiej, o których powstały szczególnie liczne teksty przyczynkarskie i syntezy[168].

Wiele lat temu powstała także praca monograficzna o różnych formach pomocy humanitarnej dla jeńców organizacji międzynarodowych, Polonii i rodzin[169], czy odrębne opracowania o Polskim Czerwonym Krzyżu lub próba przybliżenia stanowiska i działań Rządu RP na Uchodźstwie w odniesieniu do jeńców polskich[170].

Poruszono także wątek żołnierzy polskich, którzy w późniejszym czasie znaleźli się w niewoli niemieckiej, m.in. tych, którzy z niewoli słowackiej trafili do obozów Wehrmachtu[171]. Opisano również przekazanie do obozów niemieckich Polaków internowanych w Rumunii[172] czy na Węgrzech[173]. Zmiany polityczne 1989 r. pozwoliły także przybliżyć zagadnienie wymiany jeńców polskich, dokonanej przez dwa państwa totalitarne, III Rzeszę i ZSRR[174].

167 T. Gasztold, *„Za drutami" – pismo polskich jeńców wojennych 1940–1942*, Koszalin 1980; T. Gasztold, *Zagończyk – głos jeńca polskiego Stalagu XI B Fallingbostel. Z dziejów prasy polskiej w obozach jenieckich i internowanych*, Koszalin–Słupsk 1984; T. Gasztold, *Polska prasa w obozach jenieckich na terenie Niemiec w latach 1939–1945*, „ŁRM" 1983, t. 6, s. 78–85. T. Gasztold pracował także nad monografią pisma „Jeniec" wydawanego w Stalagu VI J Krefeld-Fichtenhain. Zob. także S. Lewandowska, *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945*, Warszawa 1993, s. 98–103.

168 J. Machowski, *Poczty polskie w niemieckich obozach jeńców*, t. 1–7, Kraków 1963; S. Barański, J. Falkowski, *Korespondencja obozowa z okresu II wojny światowej*, Warszawa 1993; „Historyczno-Badawczy Biuletyn Filatelistyczny" 1979–1984; „Filatelista. Pismo Polskiego Związku Filatelistów" 1994, nr 10, 1995, nr 2 czy 1997, nr 9; J.W. Żurawski vel Grajewski, *Tematyka jeniecka w filatelistyce polskiej*, „ŁRM" 1999, t. 22, s. 39–57; *Geprüft. Ocenzurowano. Filatelistyka z lat 1939–1945 w zbiorach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu*, oprac. A. Klak, K. Krupa, Opole 2013.

169 R. Bednorz, *Aby mogli przetrwać! Pomoc dla polskich jeńców wojennych w niewoli Wehrmachtu 1939–1945*, Opole–Częstochowa 1989.

170 Z. Abramek, *Powstanie i działalność Polskiego Czerwonego Krzyża (1912–1951)*, Warszawa 2001; P. Stanek, *Rząd Rzeczypospolitej Polskiej wobec jeńców polskich w niewoli niemieckiej*, „ŁRM" 2019, t. 42, s. 5–24.

171 I. Baka, *Udział Słowacji w agresji na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 2010; Z. Czarnotta, Z. Moszumański, *Polscy jeńcy wojenni w niewoli słowackiej (1939–1942)*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 2004, nr 3, s. 117–146; Z. Czarnotta, Z. Moszumański, *Polacy w niewoli słowackiej*, „Wiedza Obronna" 2008, nr 4, s. 107–138; Z. Moszumański, *Jeńcy polscy na Słowacji po wrześniu 1939 roku*. W: *Internowanie żołnierzy polskich w latach II wojny światowej*, red. T. Dubicki, T. Panecki, Tarnowskie Góry 2004, s. 205–213; Z. Moszumański, *Polscy jeńcy wojenni na Słowacji w latach 1939–1942*, „ŁRM" 2005, t. 28, s. 89–113.

172 T. Dubicki, *Wojsko polskie w Rumunii 1939–1941*, Warszawa 1994.

173 I. Lagzi, *Polscy uchodźcy na Węgrzech w latach 1939–1945*, Warszawa 1980.

174 A. Toczewski, *Wymiana polskich jeńców wojennych między ZSRR i III Rzeszą w okresie II wojny światowej*, „ŁRM" 1992, t. 15, s. 9–20; A. Toczewski, *Cooperation Between the Soviet Union and the*

Pojawiły się również monografie odnoszące się do rozpracowania oficerów polskich przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa[175], repatriacji oficerów z niewoli[176], czy opracowania o powojennych ośrodkach wojskowych byłych jeńców w okupowanych Niemczech, m.in. polskiego[177] oraz niemieckiego historyka[178]. Ale doskwiera fakt niewielkiej liczby prac badawczych o dipisach[179] czy generalnie – pracy o losach powojennych jeńców, po wyjściu z niewoli.

Wewnętrzne jenieckie spory, a nawet wzajemne oskarżenia oficerów dotyczące postaw czy stosunku wobec niemieckiego personelu obozowego znajdywały niejednokrotnie swój finał w sprawach wnoszonych do oficerskich sądów honorowych, działających na bazie przedwojennych rozwiązań istniejących w WP[180].

W ramach jenieckiej tematyki występuje aspekt specjalnych kategorii obozowych, tu szczególnie nośne jest hasło obozów karnych bądź specjalnych (*Straflager*, *Sonderlager*)[181]: odnoszonych do Oflagu X C Lübeck, a zwłaszcza Oflagu IV C

Third Reich in Exchanges of Polish Population and Prisoners of War in the Years 1939–1941, „The Polish Review" 1992, Vol. 37, No. 2, s. 209–215; D. Kisielewicz, *Wymiana polskich jeńców wojennych między ZSRR a Niemcami w latach 1939–1941*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Nauki Społeczno-Polityczne" 1996, z. 11, s. 97–108.

175 A. Pietrzak, *Główny Zarząd Informacji wobec oflagowców 1949–1956*, Warszawa 2011.

176 D. Kisielewicz, *Powrót oficerów polskich z niewoli niemieckiej do kraju w latach 1945–1947*, „ŁRM" 2002, t. 25, s. 121–134.

177 C. Brzoza, *Jeńcy polscy w zachodnich strefach okupacyjnych w Niemczech po II wojnie światowej (1945–1947)*, „Dzieje Najnowsze" 2013, nr 2, s. 141–174; C. Brzoza, *Polski ośrodek wojskowy Langwasser pod Norymbergą (1945–1946)*, „Studia Historyczne" 2010, z. 2, s. 201–220; C. Brzoza, *Pierwsze dni wolności w oflagach Murnau i Dössel w świetle dokumentów*, „Studia Historyczne" 2008, z. 3/4, s. 325–342; C. Brzoza, *Z dziejów Obozu Polskich Oficerów w Murnau (1945–1947)*. W: *Myśl i polityka. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Jackowi Marii Majchrowskiemu*, red. P. Szlanta, Kraków 2011, s. 7–22.

178 A. Lembeck, współpraca K. Wessels, *Wyzwoleni, ale nie wolni. Polskie miasta w okupowanych Niemczech*, wyd. 2, Warszawa 2007.

179 Zob. opracowanie o wspomnieniowym charakterze W. Sternera, *Gefangeni i dipisi*, Warszawa 1979; K. Weber, *Przedsionek wolności. Polski Obóz Wojskowy Dössel–Peckelsheim w dziennikach kpt. Zdzisława Koziołkowskiego*, „ŁRM" 2024, t. 47, s. 72–100; J. Rydel, *„Polska okupacja" w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948: nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000.

180 G. Kulka, *Postępowanie Wojskowego Trybunału Orzekającego wobec jenieckiej postawy gen. broni Leona Berbeckiego*, „ŁRM" 2016, t. 39, s. 69–91; G. Kulka, *Sądownictwo honorowe w oflagach – przyczynek do badań*, „ŁRM" 2014, t. 37, s. 55–70; K. Weber, *Bohater czy konformista? Próba oceny działań gen. Leona Berbeckiego podczas internowania w Rumunii*, „ŁRM" 2020, t. 43, s. 19–43.

181 K. Sławiński, *Jeniecki obóz specjalny Colditz…*; T. Zielińska, *Oficerskie obozy specjalne — Silberberg, Colditz, Lübeck*, „ŁRM" 1989, nr 13, s. 7–32; D. Kisielewicz, *Generałowie Wojska Polskiego w obozach specjalnych Wehrmachtu*, „ŁRM" 2023, t. 46, s. 5–29; P. Stanek, *Specjalni jeńcy w specjalnym obozie – dowództwo Armii Krajowej w Oflagu IV C Colditz…*, s. 183–198; R. Eggers, *Tajemnica obozu Colditz. Wspomnienia niemieckiego strażnika oflagu*, Poznań 2021. Por. R.F. Rysznowicki, *Nieznana Karta Martyrologii Generałów Polski Niepodległej 1939–1956: polegli, zamordowani i zaginieni*, Wrocław 1991.

Colditz i Oflagu VIII B Silberberg w Srebrnej Górze, choć jak wskazuje badacz tego zagadnienia, na tym etapie badań można stwierdzić, że określenia te funkcjonują głównie we wspomnieniach jeńców, a nie w oficjalnych dokumentach źródłowych[182]. Zagadnienie tych specyficznych obozów nadal zatem czeka na gruntowne zbadanie i ostateczne rozstrzygnięcie kwestii ich charakteru.

W historiografii dotyczącej jeńców polskich wciąż widoczny jest także brak badań porównawczych, w ramach jednego systemu jenieckiego. Losy polskich żołnierzy bardzo rzadko zestawiane są z doświadczeniami jeńców innych armii – zwłaszcza radzieckich, francuskich, brytyjskich czy włoskich, a praktycznie nie istnieją badania nad wzajemnymi relacjami między Polakami a innymi grupami jenieckimi, choć w wielu obozach, najczęściej stalagach, a także w miejscach pracy, przebywali obok siebie[183]. Niedostatecznie naukowo rozpoznany pozostaje problem stosunku komendantur obozów jenieckich czy załóg obozowych do jeńców polskich[184]. O różnych formach kontaktów, wzajemnych relacji jeńców i strażników widnieją wzmianki w wielu publikacjach, zwłaszcza wspomnieniowych, ale np. mamy *de facto* tylko jeden opisany przypadek współpracy strażnika i jeńca, zakończony tragicznie[185].

Podobna konstatacja odnosi się do kwestii stosunku ludności niemieckiej do jeńców oraz roli obozów jenieckich w lokalnych społecznościach. Zbyt mało wiemy o tzw. zhańbieniu rasy (*Rassenschande*) i przypadkach kar wobec Polaków, co zasygnalizowano np. w odniesieniu do Górnego Śląska[186]. Ukazała się natomiast szeroka analiza kontaktów między jeńcami a niemiecką ludnością[187].

Nowym obszarem badań jest pamięć o niewoli. Wypada zgłosić postulat, aby historycy i socjologowie analizowali mechanizmy upamiętniania obozów,

182 Zob. T. Przerwa, *Karny, specjalny, zwyczajny?...*

183 Jedna z pierwszych prób analiz kontaktów jenieckich polsko-francuskich: J.-L. Panné, *Francuscy i polscy jeńcy wojenni. Braterstwo doświadczeń i świadectwa*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2005, nr 2, s. 257–268. Zob. także: J. Stankiewicz, *Powstanie Kwartetu na koniec Czasu w Stalagu VIII A Görlitz (1940/1941). Oliver Messiaen w kręgu polskiej inteligencji i artystów*, „ŁRM" 2010, t. 33, s. 103–121.

184 Zob. T. Przerwa, *Z drugiej strony drutów – komendanci Oflagu VIII B Silberberg (1939–1941)*, „ŁRM" 2023, t. 46, s. 30–42.

185 T. Skowronek, *Wbrew regulaminowi. Współpraca Maksymiliana Kreutzingera z Ernestem Heimem w Oflagu II D Gross Born*. W: *Zwykły, żołnierski los...*, s. 179–194.

186 J. Banik, R. Kobylarz, *„...Podeptali godność narodu niemieckiego". Rassenschande w rejencji opolskiej (1939–1945)*, „Studia Śląskie" 2007, t. 66, s. 39–57.

187 S. Schneider, *Verbotener Umgang: Ausländer und Deutsche im Nationalsozialismus; Diskurse um Sexualität, Moral, Wissen und Strafe*, Baden-Baden 2010. Zob. także C. Usborne, *Female Sexual Desire and Male Honor: German Women's Illicit Love Affairs with Prisoners of War during the Second World War*, „Journal of the History of Sexuality" 2017, Vol. 26, No. 3, s. 454–88; B. Kundrus, P. Szobar, *Forbidden Company: Romantic Relationships between Germans and Foreigners, 1939 to 1945*, „Journal of the History of Sexuality" 2002, Vol. 11, No. 1/2, s. 201–222.

funkcjonowanie miejsc pamięci, a także, w jaki sposób doświadczenie niewoli było i jest reprezentowane w literaturze, sztuce i kulturze popularnej. Tak samo badania nad powojennymi losami byłych jeńców – nie tylko ich repatriacją, ale i przeżywaną traumą, integracją w życiu społecznym oraz rolą w środowiskach kombatanckich. Dużym wyzwaniem badawczym jest zatem temat ich powojennych losów, decyzji o repatriacji czy pozostaniu na emigracji, a także długotrwałych następstw fizycznych i psychicznych pobytu w niewoli czy pamięci lokalnej o tragicznej przeszłości jenieckich miejsc.

Wyzwaniem dla badaczy pozostaje pamięć zbiorowa o losach jeńców[188]. W świadomości społecznej temat ten często ustępuje miejsca innym, bardziej spektakularnym wątkom II wojny światowej. A przecież niewola niemiecka stanowiła jedno z najpowszechniejszych doświadczeń wojennych polskich żołnierzy (i pośrednio ich rodzin), choć najczęściej to pamięć o tysiącach anonimowych żołnierzy, którzy przeszli przez system obozów Wehrmachtu.

W nurcie badań nad niewolą Polaków zaczyna pojawiać się perspektywa socjologiczna[189]. Warto zwrócić uwagę na kilka prekursorskich prac z pogranicza socjologii i historii. Po pierwsze, na studium socjologiczne poświęcone analizie oflagów jako instytucji totalnych, czyli ich architekturze, organizacji, życiu obozowemu, w tym ułatwiającej przetrwanie aktywności kulturalnej, edukacyjnej, sportowej, a także podejmującemu kwestię społecznej pamięci o oflagach. Czy studium przypadku bazujące głównie na archiwum prywatnym jeńca polskiego, kpt. Konrada Majcherskiego, przeanalizowanego socjologicznie, podobnie jak unikalna korespondencja ppor. Andrzeja Mystkowskiego z żoną Krystyną[190]. Również aktywność sportowa w oflagach na Pomorzu Zachodnim została przedstawiona w socjologicznej perspektywie[191].

Współczesny stan badań nad problematyką polskich jeńców wojennych w niewoli Wehrmachtu zaczyna powoli charakteryzować się interdyscyplinarnością. Historycy wojskowości, badacze dziejów społecznych, socjologowie, choć znacznie rzadziej psychologowie i lekarze, analizują nie tylko mechanizmy funkcjonowania

188 Zob. m.in. A. Matuchniak-Krasuska, *Oflagi w pamięci indywidualnej i zbiorowej*, „Politeja" 2015, nr 35, s. 243–256.

189 Przykłady analiz socjologicznych oraz psychologicznych, m.in. odnoszące się do seksualności, znajdziemy już w publikacji wspomnieniowej Marka Sadzewicza z lat 40. XX w. Zob. przyp. 3.

190 *Niewola i nadzieja. Korespondencja jeniecka Krystyny i Andrzeja Mystkowskich z lat II wojny światowej*, oprac. A. Matuchniak-Mystkowska, J. Mystkowski, P. Stanek, Opole 2018.

191 A. Matuchniak-Krasuska, *Za drutami oflagów. Studium socjologiczne*, Opole 2014; A. Matuchniak-Mystkowska, *Za drutami oflagów. Jeniec wojenny 613 X A*, Opole, 2016; A. Matuchniak-Mystkowska, *Sport jeniecki w Oflagach II B Arnswalde, II C Woldenberg, II D Gross Born. Analiza socjologiczna*, Łódź 2021; A. Matuchniak-Mystkowska, *Oflagi jako instytucje totalne – wspomnienia jeńców wojennych*. W: *W niewoli. Doświadczenie jenieckie w epokach dawnych i podczas II wojny światowej – źródła i konteksty*, red. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019, s. 181–201.

systemu jenieckiego, ale także jego konsekwencje społeczne i psychiczne[192]. Zatem współczesne projekty badawcze coraz częściej mają charakter interdyscyplinarny. Łączą warsztat historyka z metodami archeologii, antropologii, geografii historycznej czy studiów nad pamięcią. Przykładem są badania archeologiczne prowadzone na terenach kompleksu obozowego Lamsdorf[193], czy również w innych miejscach[194].

Wyrazem współczesnych tendencji jest rozpatrywanie aspektów genderowych doświadczenia jenieckiego. Pojawiają się teksty historyków zajmujących się problematyką płci kulturowej. W tym kontekście wskazać można jeden z pierwszych artykułów, który odnosi się do analizy męskości i honoru polskich oficerów w Oflagu VII A Murnau[195].

* * *

Przeprowadzona analiza stanu badań nad losem polskich jeńców wojennych w niewoli Wehrmachtu w latach 1939–1945 pozwala wyróżnić cztery etapy modelu historiograficznego: 1) do połowy lat 60. XX w. – historia głównie wspomnieniowa; 2) do schyłku PRL – pierwsze opracowania naukowe; 3) kolejne dwie dekady – szersze otwarcie archiwów, brak ograniczeń cenzuralnych, badania komparatystyczne; 4) ostatnie kilkanaście lat – badania interdyscyplinarne, nad pamięcią oraz wątki gender. Przede wszystkim jednak analiza ta prowadzi do wniosku, że mimo wyraźnego rozwoju tej problematyki w ostatnich dekadach, nadal pozostaje ona nie w pełni uporządkowana i pozbawiona spójnego ujęcia syntetycznego. Przyrost literatury – widoczny zwłaszcza od lat 90. XX w. – nie przełożył się bowiem na powstanie pracy, która integrowałaby rozproszone ustalenia badawcze i pozwalała spojrzeć na doświadczenie polskich jeńców w niewoli niemieckiej w sposób całościowy.

192 W. Stein, *Psychonerwice jeńców „choroba drutów kolczastych"*, „Lekarz Wojskowy" 1948, nr 4; W. Stein, *W sprawie opieki lekarskiej nad jeńcami i następstw pobytu w niewoli*, „Lekarz Wojskowy" 1958, nr 9; W. Stein, *Psychonerwica jeńców („choroba drutów kolczastych"), jej objawy i mechanizm*, „Lekarz Wojskowy" 1961, nr 1; W. Stein, *Mechanizm zaburzeń neuropsychicznych dostrzeganych przy ewakuacji obozu jeńców*, „Lekarz Wojskowy" 1965, nr 12; A. Czabański, D. Lester, *Suicide among Polish Officers during World War II in Oflag II-C Woldenburg*, „Psychological Reports" 2013, Vol. 112, No. 3, s. 727–731.

193 Zob. m.in. D. Kobiałka, M. Pawleta, K. Karski, M. Michalski, *Archeologia i społeczeństwo w Miejscu Pamięci Narodowej w Łambinowicach*, Opole 2025.

194 *Wyniki nieinwazyjnych badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie północnej części Stalagu VIII A w Zgorzelcu*, Wrocław–Warszawa 2021.

195 Ł. Kielban, *Honoring and Masculinity in the Polish Officer Corps during World War II in Captivity: Escapes and Courts of Honor. The Case of Oflag VII-A Murnau*. W: *Women and Men at War: A Gendered Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*, ed. M. Röger, R. Lieserowitz, Osnabrück 2012, s. 97–115.

Przegląd badań pokazuje, że nadal dominującą rolę odgrywają opracowania szczegółowe – przede wszystkim monografie poszczególnych obozów oraz studia dotyczące wybranych grup jenieckich, a nawet bardzo przyczynkarskie teksty. Ich znaczenia oczywiście nie sposób podważyć, zwłaszcza że w wielu przypadkach stanowią one podstawowe opracowania źródłowe dające bogatą wiedzę mikrohistoryczną i źródłową. Pogłębiają wiedzę o specyfice doświadczenia jenieckiego, lecz nie zastępują analiz całości. Ich nagromadzenie nie zostało dotąd uzupełnione próbą szerszej syntezy, *de facto* pierwszej, w pełni kompleksowej, nowoczesnej naukowej syntezy. W efekcie wiedza o polskich jeńcach wojennych funkcjonuje raczej jako zbiór rozproszonych ustaleń niż uporządkowany obraz zjawiska.

Zarysowuje się przy tym wyraźna nierównowaga tematyczna. Relatywnie dobrze rozpoznane są kwestie związane z organizacją systemu obozowego oraz losami oficerów przetrzymywanych w oflagach, co znajduje odzwierciedlenie w liczbie i jakości istniejących opracowań. Znacznie słabiej przedstawia się natomiast stan badań nad doświadczeniami żołnierzy szeregowych i podoficerów, a także nad różnymi aspektami obozowej codzienności, które w dotychczasowej historiografii pojawiają się raczej marginalnie lub w sposób fragmentaryczny. W dalszym ciągu stosunkowo rzadko podejmowane są próby wyjścia poza tradycyjne ujęcia opisowe, zarówno w kierunku badań porównawczych, jak i szerszych analiz. Czasem zauważalne jest jeszcze dziedzictwo wcześniejszych etapów rozwoju historiografii. Część starszych opracowań, choć pionierskich, powiela schematy interpretacyjne ukształtowane w odmiennych realiach politycznych i metodologicznych, co w połączeniu z ich niekiedy ograniczoną podstawą źródłową wpływa na utrwalanie uproszczonych obrazów rzeczywistości jenieckiej.

Na obecny kształt badań istotny wpływ miały także czynniki zewnętrzne, w tym uwarunkowania polityczne oraz dostępność źródeł. Ograniczenia charakterystyczne dla okresu PRL, a następnie wyraźne przesunięcie zainteresowań badawczych po 1989 r. w stronę problematyki niewoli radzieckiej (zbrodni katyńskiej) sprawiły, że studia nad jeniectwem w systemie niemieckim rozwijały się nierównomiernie. Choć w ostatnich latach można dostrzec próby wypełniania tych luk, trudno mówić o ich pełnym przezwyciężeniu. Badacze zderzają się z trudnościami w dotarciu lub wręcz brakiem udostępniania nowych archiwaliów w byłych archiwach radzieckich (z uwagi na wojnę rosyjsko-ukraińską w ostatnich latach korzystanie z archiwów postradzieckich jest wręcz niemożliwe).

Zwraca uwagę również ograniczona obecność tej problematyki w historiografii międzynarodowej. Polscy jeńcy wojenni pozostają w niej zagadnieniem peryferyjnym (pojawiają się bowiem sporadycznie i najczęściej w sposób fragmentaryczny), co wynika – jak się wydaje – zarówno z niewielkiej recepcji polskich badań, które rzadko publikowane są w językach kongresowych, jak i z braku syntetycznych opracowań, które mogłyby stanowić punkt odniesienia dla szerszych analiz porównawczych (by ustalenia polskich badaczy nie były pomijane lub przypadkowo dobierane). Polskie

badania mają także w dużej mierze charakter narodowy, co utrudnia ich integrację z historiografią międzynarodową.

W tej sytuacji jednym z najważniejszych zadań badawczych pozostaje przygotowanie nowoczesnej syntezy dziejów polskich jeńców wojennych w niewoli niemieckiej, uwzględniającej zarówno zróżnicowanie doświadczeń poszczególnych grup jenieckich, jak i szerszy kontekst funkcjonowania systemu obozowego. Nie oznacza to rezygnacji z dalszego rozwijania badań szczegółowych – zwłaszcza w obszarach dotychczas słabiej rozpoznanych – przy jednoczesnym dążeniu do ich lepszej integracji i osadzania w szerszych ramach interpretacyjnych. Ciągle aktualny jest postulat kontynuowania serii monografii poszczególnych oflagów i stalagów, również tych, które posiadają opracowane syntezy sprzed wielu lat. Kluczowe jest jednak nie tyle dalsze mnożenie studiów szczegółowych, ile krytyczna synteza istniejącego dorobku, oparta na szerokiej bazie źródłowej i uwzględniająca nowe podejścia badawcze. Podobny postulat odnosi się do badań nad pracą przymusową jeńców wojennych, choć ogromne rozproszenie źródeł i ich fragmentaryczność czy brak prozopograficznych baz jeńców utrudnia takie analizy (taka baza umożliwiłaby nie tylko ujednolicenie statystyk, ale również analizę struktury społecznej, geograficznej i zawodowej jeńców, itp.).

Duże znaczenie mają procesy digitalizacji i udostępniania źródeł[196]. Dzięki internetowi i cyfryzacji mamy dziś zdecydowanie łatwiejszy dostęp do niektórych dokumentów i w ogóle możliwość ich wyszukania, analizowania. Natomiast bardzo dynamicznie rosnący potencjał narzędzi cyfrowych, w tym przede wszystkim tzw. sztucznej inteligencji (AI), może być niezwykle pomocny w agregowaniu i analizie danych, w tym rozproszonych i niekompatybilnych baz. Pojawiają się pierwsze interdyscyplinarne projekty (m.in. archeologia obozowa, badania antropologiczne, technologie GIS, LIDAR dla lokalizacji nieznanych grobów). Dalszy rozwój badań zależeć będzie od pojawienia się większej liczby badaczy, zainteresowanych tematyką, jak również od wykorzystania nowych metod badawczych oraz szerszego dostępu do źródeł archiwalnych i ich rozległych analiz.

Obecny stan badań można zatem określić jako zaawansowany, a nawet imponujący pod względem ilościowym, ale wciąż nie w pełni uporządkowany. Oparty na solidnym fundamencie źródłowym i metodologicznym, lecz wymagający wyraźniejszej integracji oraz pogłębionej refleksji syntetycznej i umiędzynarodowienia. Współczesne możliwości technologiczne – digitalizacja, bazy danych, współpraca międzynarodowa – stwarzają realną szansę na stworzenie nowej, całościowej syntezy tej problematyki, która spełni oczekiwania odbiorców.

196 Warto pamiętać o cennym programie „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką", dostępnym online pod adresem www.straty.pl [dostęp: 12 X 2025 r.].

Bibliografia

CZASOPISMA

„Filatelista. Pismo Polskiego Związku Filatelistów" 1994, nr 10; 1995, nr 2; 1997, nr 9.

„Historyczno-Badawczy Biuletyn Filatelistyczny" 1979–1984.

OPRACOWANIA

Abramek Z., *Powstanie i działalność Polskiego Czerwonego Krzyża (1912–1951)*, Warszawa 2001.

Altman-Radwańska J., *Straty jeńców polskich w Oflagu VI B Dössel w wyniku nalotu w dniu 27 IX 1944 r.*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1981, t. 4.

Altman-Radwańska J., *Śmiertelność jeńców polskich w Stalagu I A. Cmentarz w Klein Dexen*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1992, nr 3.

Altman-Radwańska J., *Ucieczki oficerów polskich – jeńców z oflagów w okresie II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1980, t. 3.

Aniszewska J., *W obowiązku pamięci... Stalag II D i formy upamiętnienia jeńców wojennych w Stargardzie Szczecińskim*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2011, t. 34.

Baka I., *Udział Słowacji w agresji na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 2010.

Baliński W., *Człowiek w cieniu. Tadeusz Pełczyński – zarys biografii*, Kraków 1994.

Banik J., Kobylarz R., *„...Podeptali godność narodu niemieckiego". Rassenschande w rejencji opolskiej (1939–1945)*, „Studia Śląskie" 2007, t. 66.

Barański S., Falkowski J., *Korespondencja obozowa z okresu II wojny światowej*, Warszawa 1993.

Bączyk J., Niestrawski M., *Generał Tadeusz Kutrzeba (1886–1947). Zarys biografii*, Poznań 2012.

Bednorz R., *Aby mogli przetrwać! Pomoc dla polskich jeńców wojennych w niewoli Wehrmachtu 1939–1945*, Opole–Częstochowa 1989.

Bednorz R., *Kobiety-żołnierze Powstania Warszawskiego w jenieckich obozach*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny"1994, t. 17.

Biegański W., *Polscy jeńcy wojenni w Niemczech. Przyczynek do badań nad ilością jeńców*, „Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945" 1963, t. 7.

Bigo J., *Jeńcy wrześniowi w Niemczech*, „Bellona" (Londyn) 1950, z. 2.

Bobow S.M., *Oflag VIII B (Spitzberg – Hohenstein – Donjon – Fabrik) 15 grudnia 1939––1 września 1941 r.*, „Rocznik Dolnośląski" 1976, t. 4.

Bohatkiewicz J., *Oflag II B Arnswalde*, Warszawa 1973; wyd. 2, Warszawa 1985.

Bohatkiewicz J., *Oflag II Woldenberg*, Warszawa 1971.

Bojar-Fijałkowski G., *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*, Warszawa 1979.

Bojar-Fijałkowski G., Zientarski A., *Obóz jeniecki w Czarnem. Stalag II B Hammerstein*, Koszalin 1975.

Borgsen W., Volland K., *Stalag X B Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen- und KZ-Auffanglagers in Norddeutschland, 1939–1945*, Bremen 1991.

Bornstaedt F., Karbowski W., *Konspiracyjna organizacja wojskowa w Oflagu VII A Murnau*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1974, nr 4/5.

Borowiak M., *Admirał Unrug 1874–1973*, wyd. 2, Warszawa 2009.

Brand M., *Weggesperrt. Kriegsgefangenschaft in Oflag VI A Soest*, Essen 2014.

Brandys M., *Wyprawa do oflagu*, Warszawa 1955.

Brzoza C., *Jeńcy polscy w zachodnich strefach okupacyjnych w Niemczech po II wojnie światowej (1945–1947)*, „Dzieje Najnowsze" 2013, nr 2.

Brzoza C., *Pierwsze dni wolności w oflagach Murnau i Dössel w świetle dokumentów*, „Studia Historyczne" 2008, z. 3/4.

Brzoza C., *Polski ośrodek wojskowy Langwasser pod Norymbergą (1945–1946)*, „Studia Historyczne" 2010, z. 2.

Brzoza C., *Z dziejów Obozu Polskich Oficerów w Murnau (1945–1947)*. W: *Myśl i polityka. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Jackowi Marii Majchrowskiemu*, red. P. Szlanta, Kraków 2011.

Bubnys A., *Lithuanians in the Polish Armed Forces and German Captivity, 1939–1945*, Vilinius 2025.

Chmielowiec P., *Najkrótszą drogą do kraju. 1 Samodzielna Brygada Spadochronowa*, Warszawa 2025.

Ciasnocha R., *Powstańcy warszawscy w Stalagu 344 Lamsdorf w świetle najnowszych badań*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2004, t. 27.

Ciesielski C., *Oficerowie Polskiej Marynarki Wojennej w niewoli niemieckiej i radzieckiej w latach II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1997, t. 20.

Cybulski B., *Przenoszenie polskich jeńców wojennych na status cywilnych robotników przymusowych*. W: *Praca przymusowa w latach II wojny światowej. Stan i potrzeby badawcze. Materiały z sesji naukowej, 28–30 kwietnia 1978 roku*, Olsztyn 1979.

Cygański M., *Zbrodnie Wehrmachtu, Waffen-SS, SD i gestapo na jeńcach wojennych w latach II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1981, t. 4.

Cyra A., *Rotmistrz Pilecki. Ochotnik do Auschwitz,* Warszawa 2014.

Czabański A., Lester D., *Suicide among Polish Officers during World War II in Oflag II-C Woldenburg*, „Psychological Reports" 2013, Vol. 112, No. 3.

Czarnotta Z., Moszumański Z., *Polacy w niewoli słowackiej*, „Wiedza Obronna" 2008, nr 4.

Czarnotta Z., Moszumański Z., *Polscy jeńcy wojenni w niewoli słowackiej (1939–1942)*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 2004, nr 3.

Daniluk J., Niklas T. i in., *Stalag XX B. Historia nieopowiedziana. Komentarz historyczny do wystawy czasowej*, [Malbork] 2021.

Daniluk J., Winiecki M., *Stalag XXI B/H Thure. Jeńcy wojenni w Turze w latach II wojnie światowej*, Szubin 2020.

Datner S., *Tragedia w Dössel. Ucieczka z niewoli niemieckiej. 1939 – ciąg dalszy*, Warszawa 1970.

Datner S., *Ucieczki z niewoli niemieckiej 1939–1945*, Warszawa 1966.

Datner S., *Zbrodnie na jeńcach wojennych w zakresie pracy*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce" 1967, t. 17.

Datner S., *Zbrodnie niemieckich sił zbrojnych na zbiegłych jeńcach wojennych*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1961, nr 1.

Datner S., *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*, wyd. 2, Warszawa 1964.

Dohrmann J., *Polscy jeńcy wojenni z 1939 i 1944 roku w Stalagu X B Sandbostel – historia i upamiętnienie*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2019, t. 42.

Dończyk F., *Stalag XI A Altengrabow*, Wrocław 1959.

Drut opasał w krąg. Antologia poezji jenieckiej z lat 1939–1945, wybór, wstęp i oprac. R. Bednorz, Opole 1984.

Drzycimski A., *Losy westerplatczyków*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2016, nr 4.

Dubicki T., *Wojsko polskie w Rumunii 1939–1941*, Warszawa 1994.

Dyrcz R., *W drodze do wolnej Polski. Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich*, Warszawa 2025.

Eggers R., *Tajemnica obozu Colditz. Wspomnienia niemieckiego strażnika oflagu*, Poznań 2021.

Ehresmann A., *Das Stalag X B Sandbostel. Geschichte und Nachgeschichte eines Kriegsgefangenenlagers*, München–Hamburg 2015.

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Vol. 4: *Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces*, ed. G. Megargee, R. Overmans, W. Vogt, Bloomington 2022.

Encyclopedia of Prisoners of War and Internment, ed. J.F. Vance, 2. ed., Millerton 2006.

Flemming M., *Jeńcy wojenni: studium prawno-historyczne*, Warszawa 2000.

Flemming M., *Status prawnomiędzynarodowy jeńców polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej.* W: *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice. Materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r.*, red. E. Nowak, Opole 1997.

Flemming M., *Traktowanie polskich jeńców wojennych przez Niemców i ZSRR w czasie II wojny światowej a prawo międzynarodowe*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy" 1997, nr 3/4.

Frankiewicz B., *Praca przymusowa na Pomorzu Zachodnim w latach II wojny światowej*, Poznań 1968.

Franz H., *Stalag VII A Moosburg a. d. Isar*, Moosburg 1996.

Gałczyńska K., *Konstanty Ildefons Gałczyński – Kriegsgefangener 5700*, Opole 1993.

Gasztold T., *Polacy na robotach przymusowych w rolnictwie Pomorza Zachodniego 1939–1945*, Gdańsk 1971.

Gasztold T., *Polska prasa w obozach jenieckich na terenie Niemiec w latach 1939–1945*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1983, t. 6.

Gasztold T., *„Za drutami" – pismo polskich jeńców wojennych 1940–1942*, Koszalin 1980.

Gasztold T., *Zagończyk – głos jeńca polskiego Stalagu XI B Fallingbostel. Z dziejów prasy polskiej w obozach jenieckich i internowanych*, Koszalin–Słupsk 1984.

Gasztold T., *Życie kulturalne w obozach polskich jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim w latach 1939–1945*, Koszalin 1977.

Generał Tadeusz Bór-Komorowski w relacjach i dokumentach, red. A.K. Kunert, Warszawa 2000.

Geprüft. Ocenzurowano. Filatelistyka z lat 1939–1945 w zbiorach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, oprac. A. Klak, K. Krupa, Opole 2013.

Gibasiewicz W., *Polscy lekarze zwierząt w niemieckich oflagach*, [b.m.w.] 2025.

Giziński S., Szutowicz A., *Oflag II B Arnswalde. Jenieckie losy*, Wrocław 2013.

Grabowski W., *Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939–1945*. W: *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.

Graf W., *Ostrzeszów – obozy jenieckie okres 1940–1942*, Ostrzeszów 1992.

Grudzińska M., Rezler-Wasielewska V., *Lublin, Lipowa 7. Obóz dla Żydów – polskich jeńców wojennych (1940–1943)*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2008, nr 4.

Grudzińska M., Rezler-Wasielewska V., *Żołnierze polskiego Września na Majdanku*. W: *Między Wehrmachtem a SS. Jeńcy wojenni w niemieckich obozach koncentracyjnych*, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2010.

Grzybowski J., *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945*, Warszawa 2006.

Gumkowski J., Barciszewski M., *Żagań. Stalag VIII C*, Warszawa 1961.

Hartmann K., *Theater hinter Stacheldraht. Polnisches Kriegsgefangenentheater in Murnau 1939–1945*, Marburg-Lahn 1998.

Hebbelmann G., *Stalag VI A Hemer. Ein Kriegsgefangenenlager in Westfalen*, Münster 1995.

Herbert U., *Fremdarbeiter*: *Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn 1999.

Honka N., *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*, Opole 1998.

Horyń J., *Historia obozów jenieckich w Świętoszowie*, Świętoszów 2004.

Hüser K., Otto R., *Das Stammlager 326 (VI K) Senne 1941–1945. Sowjetische Kriegsgefangene als Opfer des nationalsozialistischen Weltanschauungskrieg*, Bielefeld 1992.

Iwanowski W., *Konspiracja w Oflagu VII A Murnau*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1981, nr 4.

Izdebski J., *Generał Tadeusz Piskor (1887–1951)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2009, t. 32.

Jacewicz W., *Polscy kapłani wojskowi w hitlerowskich obozach jenieckich i koncentracyjnych*, „Grot" 2005, nr 25.

Jaczyński S., *Żołnierze września w niewoli niemieckiej i sowieckiej*, „Zeszyty Naukowe. Akademia Obrony Narodowej" 1999, nr 2.

Jagieła P., *Podchorążowie Wojska Polskiego w niewoli niemieckiej (1939–1945)*, Opole 2018.

Jagieła P., *Śledztwo Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu w sprawie zbrodni dokonanej na polskich żołnierzach pod Ciepielowem 8 września 1939 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2023, nr 1.

Janczak B., *Beliniak, ułan, dowódca, jeniec, emigrant. Generał brygady Zygmunt Piasecki „Dublańczyk" (1893–1954)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2023, nr 1.

Janczak B., *Pułkownik Julian Janowski (1886–1970) – oddany służbie i rodzinie*, Opole 2019.

Jaracz A., *Generał brygady Witold Dzierżykraj-Morawski i jego pobyt w obozach jenieckich*. W: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)*, red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, Opole 2011.

Jaracz A., *Generał Witold Dzierżykraj-Morawski 1895–1944*, Koszalin 2002.

Jaroniec P., *Analiza „Protokołów badania jeńców" w niewoli żołnierzy „ludowego" Wojska Polskiego podczas walk na ziemiach polskich pomiędzy sierpniem 1944 a kwietniem 1945 r.*, „Studia z Dziejów Wojskowości" 2017, t. 6.

Jaskulski W., *Pułkownik Józef Korycki. Tatarski artylerzysta II Rzeczypospolitej. (Zarys biografii)*, Wrocław 2012.

Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej 11–12 września 1995 r., red. E. Nowak, Opole 1996.

Kampania wrześniowa 1939. Bibliografia, t. 1–3, Warszawa 2002–2009.

Kannmann P., *Das Stalag XI A Altengrabow 1939–1945*, Magdeburg 2013.

Kielban Ł., *Honoring and Masculinity in the Polish Officer Corps during World War II in Captivity: Escapes and Courts of Honor. The Case of Oflag VII-A Murnau*. W: *Women and Men at War: A Gendered Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*, ed. M. Röger, R. Lieserowitz, Osnabrück 2012.

Kilian A., *Mühlberg 1939–1948. Ein Gefangenenlager mitten in Deutschland*, Köln––Weimar–Wien 2001.

Kisielewicz D., *Badania historycznowojskowe w zakresie problematyki jenieckiej na łamach „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego"*. W: *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy*, red. H. Ćwięk, M. Siewer, Częstochowa 2022.

Kisielewicz D., *Generałowie Wojska Polskiego w obozach specjalnych Wehrmachtu*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2023, t. 46.

Kisielewicz D., *Jeńcy polscy w literaturze polskiej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1985, t. 9.

Kisielewicz D., *Niewola w cieniu Alp. Oflag VII A Murnau*, Opole 2015.

Kisielewicz D., *Obozy przejściowe w Rzeszy niemieckiej w 1939 r.*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1995, t. 18.

Kisielewicz D., *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*, Opole 1998.

Kisielewicz D., *Oficerowie polscy w obozach X Okręgu Wojskowego Wehrmachtu (1939––1945)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny"1993, t. 16

Kisielewicz D., *Jeńcy polscy w obozach oficerskich: Oflag II A Prenzlau i Oflag II E Neubrandenburg (1939–1944)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1991, t. 14.

Kisielewicz D., *Oflag VII A Murnau 1939–1945*, Opole 1990.

Kisielewicz D., *Polscy jeńcy wojenni w niewoli niemieckiej i radzieckiej w czasie II wojny światowej*. W: W*rzesień–październik 1939 rok. Dwufrontowa wojna polska*, red. B.K. Kubis, A. Woźny, Opole 2009.

Kisielewicz D., *Powrót oficerów polskich z niewoli niemieckiej do kraju w latach 1945––1947*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2002, t. 25.

Kisielewicz D., *Stan badań nad jeńcami polskimi w czasie II wojny światowej*. W: *Polska historiografia wojskowa: próba analizy i syntezy*, red. B. Miśkiewicz, Toruń 2002.

Kisielewicz D., *Wymiana polskich jeńców wojennych między ZSRR a Niemcami w latach 1939–1941*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Nauki Społeczno-Polityczne" 1996, z. 11.

Kisielewicz D., *Żołnierze Wojska Polskiego z mniejszości narodowych w obozach jenieckich (1939–1945)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2005, nr 2.

Kisielewicz D., *Życie kulturalne w stalagach jako forma oporu wobec wroga*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1983, t. 6.

Kisielewicz D., *Żydzi polscy w obozach jenieckich Rzeszy Niemieckiej w czasie II wojny światowej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1999, nr 3.

Kisielewicz D., Sznotala K., *Żołnierze Wojska Polskiego wywodzący się z mniejszości narodowych w niewoli niemieckiej (1939–1945)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2000, t. 23.

Klasicka M., *Kobiety-powstańcy warszawscy w niewoli niemieckiej (1944–1945)*, Opole 2008.

Klasicka M., Rezler-Wasielewska V., *Powstańcy warszawscy w Oflagu II D Gross Born*. W: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)*, red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, Opole 2011.

Kłakus M., Myszor J., *Kapelani Wojska Polskiego w Oflagu w Rotenburgu (XII 1939–IV 1940) – historia jednej fotografii*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 2021, t. 115.

Kobiałka D. (et. al.), *Searching for the missing graves of PoWs from the Second World War: an example of research conducted in the area of Stalag VIII B (344) Lamsdorf*, „Journal of Field Archaeology" 2024, Vol. 49, Issue 5.

Kobiałka D., Pawleta M., Karski K., Michalski M., *Archeologia i społeczeństwo w Miejscu Pamięci Narodowej w Łambinowicach*, Opole 2025.

Kobylarz-Buła R., Stanek P., *Jeńcy wojenni w obozach Hammerstein (1939–1945). Stan badań*. W: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945),* red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, Opole 2011.

Kochanowski J., *W polskiej niewoli. Niemieccy jeńcy wojenni w Polsce 1945–1950*, Warszawa 2001.

Kołakowski Z., *Hitlerowskie obozy jeńców wojennych Emslandu 1933–1945*, Bydgoszcz 2007.

Komorowski K., *Polska Armia Podziemna „Odra"*. W: *Pomorskie organizacje konspiracyjne (poza AK) 1939–1945. Materiały sesji naukowej w Toruniu w dniach 6–7 listopada 1993 r.*, red. S. Salmonowicz, J. Sziling, Toruń 1994.

Konečny Z., Mainuš F., *Obozy jenieckie na Górnym Śląsku. (Z dziejów stalagu cieszyńskiego)*, red. A. Szefer, Katowice 1969.

Konieczny A., *Rozmiary zatrudnienia robotników przymusowych i jeńców wojennych w gospodarce Dolnego Śląska w latach II wojny światowej*, „Studia Śląskie" 1969, t. 13.

Koreś D., *Generał brygady Aleksander Radwan-Pragłowski (1895–1974). Studium biograficzne*, Warszawa 2012.

Koreś D., *W cieniu wyroku na miasto. Pułkownik dyplomowany Józef Szostak „Filip" (1897–1984). Biografia szefa Oddziału III i szefa operacji KG AK*, Wrocław–Warszawa 2003.

Kowalski T., *Obozy hitlerowskie w Polsce południowo-wschodniej 1939–1945*, Warszawa 1973.

Koziełło-Poklewski B., *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich (na marginesie książki Zygmunta Lietza)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1983, nr 4.

Koziełło-Poklewski B., *Rozmiary przymusowego zatrudnienia obywateli polskich w gospodarce Prus Wschodnich w latach 1939–1944*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1975, t. 2.

Koziełło-Poklewski B., *Uwagi o zatrudnianiu jeńców wojennych i robotników przymusowych w zakładach zbrojeniowych Prus Wschodnich (1939–1942)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1987, t. 12.

Koziełło-Poklewski B., *Zagraniczni robotnicy przymusowi w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, Warszawa 1977.

Koziełło-Poklewski B., *Zatrudnienie jeńców wojennych i robotników przymusowych w gospodarce Prus Wschodnich w latach II wojny światowej.* W: *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980.

Krakowski S., *The fate of Jewish Prisoners of War in the September 1939 Campaign*, „Yad Vashem Studies" 1977, Vol. 12.

Kruszyński M., *Polskie lotnictwo wojskowe w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2024.

Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej, t. 5: *Polscy jeńcy wojenni i internowani*, [kom. red. E. Pawłowski], Pruszków 1996.

Kulka G., *Postępowanie Wojskowego Trybunału Orzekającego wobec jenieckiej postawy gen. broni Leona Berbeckiego*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2016, t. 39.

Kulka G., *Sądownictwo honorowe w oflagach – przyczynek do badań*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2014, t. 37.

Kundrus B., Szobar P., *Forbidden Company: Romantic Relationships between Germans and Foreigners, 1939 to 1945*, „Journal of the History of Sexuality" 2002, Vol. 11, No. 1/2.

Kunert A.K., *Komendant podziemnej Warszawy. Generał „Monter" Antoni Chruściel,* Warszawa 2012.

Kuprianis A., *Generał brygady Czesław Młot-Fijałkowski (1892–1944)*, Koszalin 2004.

Kuźniewski B., Suchowiecki A., *Obóz jeniecki Stalag I B Hohenstein*, Olsztynek 2013.

Lager in Lamsdorf, Łambinowice (1870–1946), Hrsg. E. Nowak, Opole 2009.

Lagzi I., *Polscy uchodźcy na Węgrzech w latach 1939–1945*, Warszawa 1980.

Laskowski L., *Roman Abraham: losy dowódcy*, Warszawa–Poznań 1998.

Lauerwald H., *In fremdem Land. Kriegsgefangene im Stalag VIII A Görlitz (1939–1945). Tatsachen, Briefe, Dokumente*, Görlitz 1996.

Lembeck A., współpraca K. Wessels, *Wyzwoleni, ale nie wolni. Polskie miasta w okupowanych Niemczech*, wyd. 2, Warszawa 2007.

Lemiesz W., *Praca przymusowa jeńców wojennych w Niemczech w latach II wojny światowej*, Zielona Góra 1969.

Lenzen D., *Das Kriegsgefangenenlager an der Florabrücke in Monschau*, Aachen 2024.

Lenzen D., *Polnische Offiziere und Offiziersanwärter im Kriegsgefangenenlager Florabrücke in Monschau 1942 bis 1944*, „Das Monschauer Land" 2021.

Lewandowska S., *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945*, Warszawa 1993.

Liedke K., *Oficerowie Armii Krajowej z powstania warszawskiego w Bergen-Belsen (podobóz Stalagu XI B Fallingbostel)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2003, t. 26.

Lietz Z., *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982.

Lietz Z., *Praca przymusowa jeńców wojennych w Prusach Wschodnich*. W: *Praca przymusowa w latach II wojny światowej. Stan i potrzeby badawcze: materiały z sesji naukowej 28–30 kwietnia 1978 roku*, Olsztyn 1979.

Litwin J., *Sprawa oficerów polskich – jeńców w obozach jenieckich (oflagach) na przełomie 1942 i 1943 roku*, „Przegląd Zachodni" 1957, nr 5.

Lohmann M., *Alpenblick hinter Stacheldraht. Das polnische Offiziersgefangenenlager VII A in Murnau 1939–1945*, München 2017.

Lusek J., *Kompleks obozów jenieckich w Spittalu nad Drawą w czasie II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2012, t. 35.

Lusek J., *Obozy jenieckie Teschen w latach II wojny światowej*, Český Těšín 2015.

Lusek J., Goetze A., *Stalag VIII A Görlitz. Historia – teraźniejszość – przyszłość*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2011, t. 34.

Łuczak C., *Polnische Arbeiter im nationalsozialistischen Deutschland während des Zweiten Weltkriegs*. W: *Europa und der Reichseinsatz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ Häftlinge in Deutschland 1938–1945*, Hrsg. U. Herbert, Essen 1991.

Łukowski S., *Zbrodnie hitlerowskie na Śląsku Opolskim w latach 1939–1945*, Wrocław 1978.

Łukowski S., *Zbrodnie hitlerowskie w Łambinowicach i Sławięcicach na Opolszczyźnie w latach 1939–1945*, Katowice 1965.

Machowski J., *Poczty polskie w niemieckich obozach jeńców*, t. 1–7, Kraków 1963.

MacKenzie S.P., *The Treatment of Prisoners of War in World War II*, „The Journal of Modern History" 1994, Vol. 66, No. 3.

Macyszyn J., *Sytuacja polskich żołnierzy po kampanii polskiej 1939 roku i kampanii francuskiej 1940 roku*. W: *„Żyłam z Wami, cierpiałam i płakałam z Wami". W 100-lecie*

rozpoczęcia działalności Rosy Bailly na rzecz Polski oraz 40. rocznicę jej śmierci, red. Ł. Stefaniak, Lublin 2017.

Mai U., *Kriegsgefangen in Brandenburg. Stalag III A in Luckenwalde 1939–1945*, Berlin 1999.

Mainuš F., *Dějiny Stalagu v Českém Těšíně (1941–1945)*, Český Těšín 1979.

Majewski P., *Nie było tu książki czy jakiegoś innego kulturalnego zajęcia... Realia pracy przymusowej a kultura (Prusy Wschodnie 1939–1945)/Bücher oder andere kulturelle Betätigungen gab es hier nicht... Kultur angesichts der Lebensrealität von Zwangsarbeit (Ostpreußen 1939–1945)*, Olsztyn 2024.

Matelski D., *Jeńcy polscy w latach II wojny światowej w historiografii polskiej*. W: *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice*, red. E. Nowak, Opole 1997.

Matuchniak-Krasuska A., *Oflagi w pamięci indywidualnej i zbiorowej*, „Politeja" 2015, nr 35.

Matuchniak-Krasuska A., *Za drutami oflagów. Studium socjologiczne*, Opole 2014.

Matuchniak-Mystkowska A., *Oflagi jako instytucje totalne – wspomnienia jeńców wojennych*. W: *W niewoli. Doświadczenie jenieckie w epokach dawnych i podczas II wojny światowej – źródła i konteksty*, red. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019.

Matuchniak-Mystkowska A., *Sport jeniecki w Oflagach II B Arnswalde, II C Woldenberg, II D Gross Born. Analiza socjologiczna*, Łódź 2021.

Matuchniak-Mystkowska A., *Za drutami oflagów. Jeniec wojenny 613 X A*, Opole 2016.

Meirtchak B., *Jewish Prisoners-of-War murdered by Germans in the Lublin District 1939–1943*, Tel-Aviv 1996.

Meirtchak B., *Jews – officers and enlisted men in the polish army, prisoners of war in german captivity 1939–1945*, Tel-Aviv 2003.

Meisnerowska A., *Wierny Bogu, Ojczyźnie, Rodzinie. Opowieść o Franciszku Rataju*, Poznań 2014.

Mentner R., *Das Kriegsgefangenenlager Dortmund Westfalenhalle (Stalag VI D), 1939––1945*, Münster 2021.

Michalski M., Stanek P., *Polacy w Lamsdorf. W poszukiwaniu miejsc pochówku*, „Czasypismo" 2025, nr 27/28.

Między Wehrmachtem a SS. Jeńcy wojenni w niemieckich obozach koncentracyjnych, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2010.

Mileska I.M., *Kobiety w obozach jenieckich 1944–45*. W: *By nie odeszły w mrok zapomnienia. Udział kobiet polskich w II wojnie światowej*, Warszawa 1976.

Mirecki W., *Jeniecka Melpomena*, wyd. 2 rozsz., Warszawa 1981.

Monkiewicz W., *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach polskich na Białostocczyźnie we wrześniu 1939 r.*, Białystok 1987.

Moore B., *Prisoners of War. Europe: 1939–1956*, Oxford 2022.

Moore B., *The Treatment of Prisoners of War in the Western European Theatre of War, 1939–1945*. W: *Prisoners of War*, ed. S. Scheipers, Oxford 2010.

Moorhouse R., *Zapowiedź wojny rasowej: czynniki ideologiczne stojące za zbrodniami popełnionymi przez Niemców na jeńcach wojennych i ludności cywilnej w kampanii wrześniowej 1939 roku*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX" 2020, nr 4.

Moszczeński J., *O pracy konspiracyjnej w obozach jeńców Lubeka i Dössel*, Londyn 1957.

Moszumański Z., *Jeńcy polscy na Słowacji po wrześniu 1939 roku*. W: *Internowanie żołnierzy polskich w latach II wojny światowej*, red. T. Dubicki, T. Panecki, Tarnowskie Góry 2004.

Moszumański Z., *Polscy jeńcy wojenni na Słowacji w latach 1939–1942*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2005, t. 28.

Mozdzan J., *Die Festung als Kriegsgefangenenlager im Zweiten Weltkrieg*. W: *In Lapide Regis. Auf dem Stein Königs*, [b.m.r.w.].

Nauczyciele w hitlerowskich obozach jeńców podczas II wojny światowej, red. M. Piątkowski, Warszawa 1968.

Nawrot D., *Jeńcy oflagu II C Woldenberg. Losy oficerów Marynarki Wojennej*, cz. 1–3, „Przegląd Morski" 1999, z. 9–10, 12.

Necio J., *Stalag I A Stablack. Próby upamiętnienia*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2011, t. 34.

Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice. Materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r., red. E. Nowak, Opole 1997.

Niestrój H., *Podchorążowie Wojska Polskiego w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej. Stan badań i postulaty badawcze*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2000, t. 23.

Niewola i nadzieja. Korespondencja jeniecka Krystyny i Andrzeja Mystkowskich z lat II wojny światowej, oprac. A. Matuchniak-Mystkowska, J. Mystkowski, P. Stanek, Opole 2018.

Nowak E., *Jeńcy polscy w niewoli niemieckiej i radzieckiej w latach II wojny światowej: podobieństwa i różnice*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2005, t. 28.

Nowak E., *Polnische Kriegsgefangene im „Dritten Reich"*. W: *Kriegsgefangene des Zweiten Weltkrieges. Gefangennahme – Lagerleben – Rückkehr*, Hrsg. G. Bischof, S. Karner, B. Stelzl-Marx, Wien 2005.

Nowak E., *Stan i perspektywy badawcze problematyki jenieckiej w Polsce (na przykładzie Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2003, t. 26.

Nowak J., *Kryptonim „Odra"*, Warszawa 1986.

O niewoli w 70 lat po wojnie. Studia i materiały, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2017.

Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich. Informator encyklopedyczny, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.

Obozy jenieckie Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1939–1945, oprac. S. Datner, Warszawa 1967.

Ochał A., *Pułkownik Edward Banaszak (1892–1977) – jeniec niemieckich obozów Lamsdorf, Braunschweig, Königstein i Murnau*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2018, t. 41.

Oflag VI B Dössel. Erinnerungen polnischer Kriegsgefangener an das Offizierslager VI B, Hrsg. J. Altmann-Radwańska, Warburg 1995.

Oflag II C Woldenberg – to brzmi jak tajemnica, red. W. Dembek, Dobiegniew 2017.

Olesik J., *Oflag II C Woldenberg*, Warszawa 1988.

Ossowski A., *Tadeusz Kossakowski 1888–1965. Od piechura do czołgisty*, Warszawa 2002.

Ostrzyżek J., *Obóz jeniecki Stalag II D Stargard w Stargardzie Szczecińskim*, „Przegląd Zachodniopomorski" 1972, z. 3.

Overmans R., *Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reichs 1939 bis 1945*. W: *Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung*, Hrsg. J. Echternkamp, München 2005.

Owoc T., *Jeńcy wojenni w okupowanym Krakowie 1939–1945*, Kraków 2016.

Pałka J., *Generał Stefan Mossor (1896–1957). Biografia wojskowa*, Warszawa 2008.

Panné J.-L., *Francuscy i polscy jeńcy wojenni. Braterstwo doświadczeń i świadectwa*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2005, nr 2.

Pasek W., *Bolesława Kontryma życie zuchwałe. Biografia żołnierza i policjanta 1898––1953*, Warszawa 2006.

Pawlikowski G., *Żołnierze polscy w niewoli niemieckiej (1939–1945)*. W: *Rudolf Fryszowski, Akwarele. Za drutami w oflagach niemieckich 1939–1945*, Warszawa 2017.

Piątkowski S., *Walka i masowy mord żołnierzy Wojska Polskiego pod Dąbrową koło Ciepielowa we wrześniu 1939 r.*. W: *Z dziejów walk o niepodległość*, red. M. Gałęzowski, S. Kalbarczyk, J. Kirszak, D. Koreś, t. 3, Warszawa 2015.

Piekarski S., *Polskie teatry jenieckie w Niemczech 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2001.

Pietrzak A., *Główny Zarząd Informacji wobec oflagowców 1949–1956*, Warszawa 2011.

Polak B., *Generał Władysław Taczak 1874–1960*, wyd. 2 posz., Koszalin 1998.

Pollack J., *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*, Warszawa 1982; wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 1986.

Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy, red. W. Bonusiak, Rzeszów–Warszawa 2005.

Połomski F., *Aspekty rasowe w postępowaniu z robotnikami przymusowymi i jeńcami wojennymi Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1976.

Powstańcy w obozach jenieckich. Warszawskie Termopile 1944–1945, oprac. S. Kopf, Warszawa 2003.

Półchłopek W., *Ucieczki z obozów jenieckich Lamsdorf w latach II wojny światowej*. W: *Szkice z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach. Historia i współczesność*, z. 2, red. E. Nowak, Opole 2000.

Półchłopek W., *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*, Opole 2002.

Praca przymusowa w Trzeciej Rzeszy w latach II wojny światowej. Stan i potrzeby badawcze. Materiały z sesji naukowej 28–30 kwietnia 1978 roku, Olsztyn 1979.

Przemsza-Zieliński J., *Jeden z tysiąca Zagłębiaków. Rzecz o pułkowniku Stanisławie Kalabińskim ostatnim dowódcy śląsko-zagłębiowskiej Obrony Narodowej*, Sosnowiec 1998.

Przerwa T., *Karny, specjalny, zwyczajny? Oflag VIII B Silberberg w relacjach polskich oficerów (1940–1941)*. W: *W niewoli. Doświadczenie jenieckie w epokach dawnych i podczas II wojny światowej – źródła i konteksty*, red. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019.

Przerwa T., *Z drugiej strony drutów – komendanci Oflagu VIII B Silberberg (1939–1941)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2023, t. 46.

Reither D., *Mannschaftsstammlager Stalag VII A Moosburg. Ein deutsches Kriegsgefangenenlager 1939–1945,* Moosburg 2025.

Reither D., Pschorr M., Rausch K., Ellböck W., *Von Moosburg nach Majdanek. Der Weg polnischer Juden aus der Kriegsgefangenschaft in den Tod, Moosburg 2022.*

Rezler-Wasielewska V., *Czterdzieści tomów „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego"*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2017, t. 40.

Rezler-Wasielewska V., *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*, Opole 2001.

Rezler-Wasielewska V., *Profesor Kazimierz Michałowski 1901–1981*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2009, t. 32.

Rezler-Wasielewska V., Stanek P., *Muzea martyrologiczne w Polsce jako ośrodki badań historycznych*. W: *Artificem commendant opus. Region – pamięć – polityka. Studia i materiały ofiarowane profesor Danucie Kisielewicz*, red. E. Ganowicz, Opole 2018.

Roman W.K., *Problematyka jeniectwa i internowań Polaków w okresie drugiej wojny światowej na froncie wschodnim w historiografii*, „Studia Podlaskie" 2007/2008, t. 17.

Rusak S., *Jeńcy alianccy w okupowanym Ostrzeszowie 1939–1945. Stalag XXI A – Oflag XXI C Schildberg*, Kalisz 2002.

Rusak S., *Obozy Wehrmachtu w okupowanym Ostrzeszowie i polsko-norweska pamięć o nich*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2011, t. 34.

Rydel J., *„Polska okupacja" w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948: nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000.

Rysznowicki R.F., *Nieznana Karta Martyrologii Generałów Polski Niepodległej 1939–1956: polegli, zamordowani i zaginieni*, Wrocław 1991.

Ryt J., *Mord pod Ciepielowem w relacjach i dokumentach*, Pszczyna 2009.

Sadowska J., *Jeniec Adam Rapacki: pobyt w oflagu jako element biografii polityka PZPR*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2022, t. 45.

Sadzewicz M., *Oflag*, Warszawa: 1948, 1957, 1958, 2005.

Sadzewicz, *Oflag II D Gross-Born*, Warszawa 1977.

Sadzewicz M., *Oflag. Pamiętnik jeńca wojennego. Powst. 1939–1945*, „Dziennik Bałtycki" 1946, nr 204–259.

Sanden E., *Das Kriegsgefangenenlager Nürnberg-Langwasser 1939–1945*, Nürnberg 1993.

Sanojca A., *Akcja „IKO"*, „Odra" 1970, nr 9.

Sanojca A., *Łączność konspiracyjna AK z obozami jenieckimi*, „Dzieje Najnowsze" 1970, nr 1.

Sawczuk J., *Hitlerowskie obozy jenieckie w Łambinowicach w latach 1939–1945. Studium monograficzne*, Opole 1974.

Sawczuk J., *Polska literatura historyczna, beletrystyczna i prasa o Polakach w hitlerowskiej niewoli (1945–1968)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1974, t. 1.

Sawczuk J., Senft S., *Obozy jenieckie w Lamsdorf w latach II wojny światowej*. W: *Obozy w Lamsdorf/Łambinowicach (1870–1946)*, red. E. Nowak, Opole 2006.

Schanderwitz A., *Polscy jeńcy wojenni w rękach Wehrmachtu. Stan badań w Niemczech na przykładzie Stalagu 326 (VI K) Senne)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2022, t. 45.

Scheck R., *The Treatment of Western Prisoners of War in Nazi Germany: Rethinking Reciprocity and Asymmetry*, „War in History" 2021, Vol. 28, No. 3.

Schneider S., *Verbotener Umgang: Ausländer und Deutsche im Nationalsozialismus: Diskurse um Sexualität, Moral, Wissen und Strafe*, Baden-Baden 2010.

Senft S., Jeńcy polscy w Stalagu II D Stargard (1939–1940), „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1978, t. 2.

Senft S., *Jeńcy wojenni i robotnicy przymusowi zatrudnieni w rolnictwie śląskim 1939––1945*, Opole 1978.

Senft S., *Najnowsze ustalenia historiografii polskiej na temat niemieckich i radzieckich obozów jenieckich*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2005, t. 28.

Senft S., *Polscy jeńcy wojenni na Opolszczyźnie w 1939 roku*. W: *Śląsk wobec wojny polsko-niemieckiej 1939 r.*, red. W. Wrzesiński, Wrocław–Warszawa 1990.

Senft S., *Praca jeńców wojennych w gospodarce III Rzeszy na Dolnym Śląsku*. W: *Wykorzystanie niewolniczej pracy więźniów KL Gross-Rosen przez III Rzeszę*, red. A. Kobielec, Wałbrzych 1999.

Senft S., *Rozmieszczenie, liczebność i skład narodowościowy obozów jenieckich w VIII Okręgu Wojskowym Wehrmachtu podczas II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1974, t. 1.

Senft S., Więcek H., *Obozy jenieckie na obszarze Śląskiego Okręgu Wehrmachtu 1939––1945*, Wrocław 1972.

Serwański E., *Obóz jeniecki w Ostrzeszowie 1939–1945*, Poznań 1960.

Shneyer A., *Pariahs Among Pariahs. Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941––1945*, Jerusalem 2016.

Skowronek T., *Nie zapomnieli… Działalność leśników w niemieckich, oficerskich obozach jenieckich w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 2004.

Skowronek T., *Wbrew regulaminowi. Współpraca Maksymiliana Kreutzingera z Ernestem Heimem w Oflagu II D Gross Born*. W: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)*, red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, Opole 2011.

Sławiński K., *Jeniecki obóz specjalny Colditz*, Warszawa 1973.

Słowiński P., *W okowach niewoli. Polscy oficerowie w Oflagu II C Woldenberg podczas II wojny światowej*, Gorzów Wielkopolski 2021; wyd. 2, Gorzów Wielkopolski 2022.

Smoliński J., *Wojsko Polskie we Francji*, Warszawa 1995.

Sonnenberg H.-J., *Gefangen hinter Stacheldraht – Oflag X B und Stalag X C, KrGefLager in Nienburg,* Nienburg 2005.

Sonnenberg H.-J., *Kriegsgefangene im Kreis Nienburg 1939–1945. Von Anderten bis Woltringhausen*, Nienburg 2007.

Speckner H., *In der Gewalt des Feindes. Kriegsgefangenenlager in der „Ostmark" 1939 bis 1945*, Wien–München 2003.

Spoerer M., *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*, Stuttgart–München 2001.

Sport za drutami (1939–1945), red. T. Skoczek, Warszawa 2015.

Sroka P., *Oflag VIII „B" – historia i legenda*. W: *Twierdza srebrnogórska*, red. T. Przerwa, G. Podruczny, Srebrna Góra 2006.

Sroka P., *Oflag VIII B Silberberg: niedoceniany fragment historii twierdzy*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2011, t. 34.

Stalag III B Fürstenberg (Oder). Kriegsgefangenen im Osten Brandenburgs 1939–1945, Hrsg. A. Drieschner, B. Schultz, Berlin 2006.

Stalag VI A Hemer Kriegsgefangenenlager 1939–1945. Eine Dokumentation, 3. Aufl., Hrsg. H.-H. Stopsack, E. Thomas, Hemer 1995.

Stanek P., *Historia oflagów II B Arnswalde i II D Gross Born*. W: *Niewola i nadzieja. Korespondencja wojenna Andrzeja i Krystyny Mystkowskich*, oprac. A. Matuchniak-Mystkowska, J. Mystkowski, P. Stanek, Opole 2018.

Stanek P., *Jeniecki monolit? Nieformalna hierarchia jeniecka w obozach Wehrmachtu w latach II wojny światowej*. W: *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019.

Stanek P., *Jeńcy wojenni i internowani w Kreuzburgu (Kluczbork) w latach 1939–1945*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2014, t. 37.

Stanek P., *Jeńcy wojenni w niemieckich obozach koncentracyjnych. Stan polskich badań*. W: *Między Wehrmachtem a SS. Jeńcy wojenni w niemieckich obozach koncentracyjnych*, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2010.

Stanek P., *Młodociani powstańcy warszawscy-jeńcy wojenni pochodzenia żydowskiego*. W: *Dzieci wojny*, red. A. Bartuś, Oświęcim 2016.

Stanek P., *Niewola powstańców warszawskich (1944–1945)*, „Dzieje Najnowsze" 2012, nr 2.

Stanek P., *Opieka medyczna nad powstańcami warszawskimi w obozach Wehrmachtu*. W: *Obozy niemieckie w latach 1939–1945 w pamięci i dokumentach – przegląd badań*, red. P. Majewski, E. Figura-Osełkowska, Olsztyn–Sztutowo–Opole 2025.

Stanek P., *Praca przymusowa powstańców warszawskich w niewoli niemieckiej w latach 1944–1945*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2010, t. 33.

Stanek P., *Przystanek Lamsdorf. Powstańcy warszawscy w obozie jenieckim Stalag 344*, Opole 2015.

Stanek P., *Rząd Rzeczypospolitej Polskiej wobec jeńców polskich w niewoli niemieckiej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2019, t. 42.

Stanek P., *Specjalni jeńcy w specjalnym obozie – dowództwo Armii Krajowej w Oflagu IV C Colditz*, „Res Gestae" 2024, nr 17.

Stanek P., *Witold Pilecki. Jeniec wojenny nr 101892*, Opole 2022.

Stanek P., *Wrześniowy epilog. Żołnierze Wojska Polskiego w obozach Lamsdorf*, Opole 2017.

Stankiewicz J., *Powstanie Kwartetu na koniec Czasu w Stalagu VIII A Görlitz (1940/1941). Oliver Messiaen w kręgu polskiej inteligencji i artystów*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2010, t. 33.

Stein W., *Mechanizm zaburzeń neuropsychicznych dostrzeganych przy ewakuacji obozu jeńców*, „Lekarz Wojskowy" 1965, nr 12.

Stein W., *Psychonerwica jeńców („choroba drutów kolczastych"), jej objawy i mechanizm*, „Lekarz Wojskowy" 1961, nr 1.

Stein W., *Psychonerwice jeńców „choroba drutów kolczastych"*, „Lekarz Wojskowy" 1948, nr 4.

Stein W., *W sprawie opieki lekarskiej nad jeńcami i następstw pobytu w niewoli*, „Lekarz Wojskowy" 1958, nr 9.

Sterner W., *Gefangeni i dipisi*, Warszawa 1979.

Sudoł T., *Zbrodnie wojenne Wehrmachtu na żołnierzach Wojska Polskiego popełnione od września do grudnia 1939 roku*, t. 1: *Geneza zbrodni. Zbrodnie na polu walki*, Warszawa 2025.

Surdej M., *Pancerz i odwaga. Szlak 1 Dywizji Pancernej gen. Stanisława Maczka*, Warszawa 2025.

Szczurowski M., *Polscy jeńcy wojenni i internowani z kampanii wrześniowej 1939 roku w świetle ówczesnego prawa międzynarodowego*. W: *Polski wrzesień – wojna na dwa fronty*, red. A. Felchner, Piotrków Trybunalski 1999.

Szefer A., *Eksploatacja jeńców wojennych w przemyśle i rolnictwie w latach 1939–1945 (na przykładzie Górnego Śląska)*, „Studia Historyczne" 1979, R. 14.

Szurgacz H., *Przymusowe zatrudnianie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939–1945. Studium prawno-polityczne*, Wrocław 1971.

Szymczyk D., *„Niepokorni". Ucieczki podchorążych Wojska Polskiego z niemieckiej niewoli do 1. Dywizji Pancernej gen. Stanisława Maczka*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2022, t. 45.

Świerc W., *Żydzi w obozach jenieckich*. W: *45-rocznica powstania w getcie warszawskim (1943–1988)*, Opole 1988.

Święch J., *Literatura polska w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997.

Toborek T., *Edward Pfeiffer „Radwan"*, Łódź 2009.

Toczewski A., *Cooperation Between the Soviet Union and the Third Reich in Exchanges of Polish Population and Prisoners of War in the Years 1939–1941*, „The Polish Review" 1992, Vol. 37, No. 2.

Toczewski A., *Podziemie obozowe w Oflagu II C Woldenberg w Dobiegniewie*. W: *Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie*, Gorzów Wlkp. 2006.

Toczewski A., *Wymiana polskich jeńców wojennych między ZSRR i III Rzeszą w okresie II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1992, t. 15.

Tomaszewski A., *Zbrodnie hitlerowskie na polskich i radzieckich jeńcach i robotnikach przymusowych w ostatnich stadiach wojny na Pomorzu Szczecińskim*, „Przegląd Zachodniopomorski" 1976, z. 1/2.

Tomczyk D., *Młodociani uczestnicy powstania warszawskiego w obozie jenieckim Wehrmachtu Stalag 344 Lamsdorf*, Łambinowice 1982.

Tomczyk D., *Najmłodsi jeńcy w historii wojen. Powstańcy warszawscy w Stalagu 344 Lamsdorf*, Opole 1993.

Tomczyk D., *Nieletni żołnierze Powstania Warszawskiego w hitlerowskim obozie jenieckim w Łambinowicach*, Opole 1985.

Tomczyk D., *Nieletni żołnierze Powstania Warszawskiego w obozach jenieckich Wehrmachtu*. W: *Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań*, red. E. Nowak, Opole 1996.

Tomczyk D., *Żydowskie dzieci-żołnierze powstania warszawskiego w Stalagu 344 Lamsdorf.* W: *Szkice z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach. Historia i współczesność*, z. 1, red. E. Nowak, Opole 1998.

Tomiczek H., *Przyczynek do losów polskich żołnierzy Żydów w niemieckiej niewoli 1939––1945. Wokół getta w Oflagu VII A Murnau*, „Niepodległość i Pamięć" 2001, nr 1.

Tomiczek H., Zarudzki M.S., *Jeniecka konspiracja wojskowa w Oflagu II C Woldenberg*, Poznań 1989.

Tyszewicz J., *Hitlerowski obóz jeńców wojennych w Toruniu w latach 1939–1945*, „Zapiski Historyczne" 1976, t. 4.

Tyszewicz J., *Żołnierze polscy w niewoli Wehrmachtu (1939–1945). Stan liczebny jeńców i „polskich" obozów jenieckich w świetle tzw. statystyk jenieckich*. W: *Rozprawy z dziejów XIX i XX wieku przygotowane dla uczczenia pamięci profesora Witolda Łukaszewicza*, red. S. Kalembka, Toruń 1978.

Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r., red. L.M. Nijakowski, Warszawa 2009.

Urban R., *Polscy olimpijczycy w niemieckich obozach jenieckich*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2021, t. 44.

Usborne C., *Female Sexual Desire and Male Honor: German Women's Illicit Love Affairs with Prisoners of War during the Second World War*, „Journal of the History of Sexuality" 2017, Vol. 26, No. 3.

Viatteau A., *Generał Bernard Stanisław Mond w odnalezionych relacjach, wspomnieniach, archiwach i korespondencji*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2014, t. 37.

Volland K., *Historia Stalagu X B Sandbostel ze szczególnym uwzględnieniem losów polskich oraz radzieckich jeńców wojennych w latach 1939/1940 i 1944/1945*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2023, t. 26.

Walczak M., *Polscy jeńcy wojenni w obozach Dulag Kunau oraz Stalag VIII C Sagan*, „Zeszyty Żagańskie" 2013, z. 8.

Weber K., *Bohater czy konformista? Próba oceny działań gen. Leona Berbeckiego podczas internowania w Rumunii*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2020, t. 43.

Weber K., *Prasa sportowa za drutami oflagów. Działalność redaktora Zygmunta Weissa*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2021, t. 44.

Weber K., *Przedsionek wolności. Polski Obóz Wojskowy Dössel–Peckelsheim w dziennikach kpt. Zdzisława Koziołkowskiego*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 2024, t. 47.

Weber K., *W Berglager i Stadtlager – dzieje polskich jeńców wojennych w Oflagu XII A Hadamar*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 2024, t. 86.

Więcek H., *Jeńcy polscy w obozie hitlerowskim w Łambinowicach (1939–1945)*, „Studia Śląskie" 1969, t. 16.

Winnicka H., *Żagań*, Warszawa 1973.

Wiśniewska M., *Żołnierze Armii Krajowej w obozach jenieckich Wehrmachtu*. W: *Wielka ilustrowana encyklopedia Powstania Warszawskiego*, t. 2: *Polityka, kultura, społeczeństwo*, red. P. Rozwadowski, Warszawa 2006.

Woniak K., *Jeńcy wojenni jako robotnicy przymusowi. O jednym z wymiarów pracy przymusowej Polaków podczas drugiej wojny światowej*, „Przegląd Historyczny" 2014, z. 4.

Wykonać „4444". Walki 1 Dywizji Grenadierów we Francji w 1940 r., red. B. Duch i in., Londyn 1960.

Wyniki nieinwazyjnych badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie północnej części Stalagu VIII A w Zgorzelcu, Wrocław–Warszawa 2021.

Wyruch W., *Generał Wiktor Thommée. Życie i walka: 1881–1962*, Modlin 2010.

Zarudzki M., *Ruch oporu w obozie jenieckim w Dobiegniewie (Oflag II C Woldenberg) 1940–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1978, nr 2.

Ze znakiem „P". Relacje i wspomnienia robotników przymusowych i jeńców wojennych w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej, wybór i oprac. B. Koziełło-Poklewski, B. Łukaszewicz, Olsztyn 1985.

Zgłobicki R., *Liczebność i struktura narodowościowa jeńców wojennych Stalagu VIII A w Zgorzelcu*, „Rocznik Jeleniogórski" 1978, t. 17.

Zielińska T., *Oficerskie obozy specjalne – Silberberg, Colditz, Lübeck*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1989, nr 13.

Zieliński J., *General Jan Jagmin-Sadowski obrońca Śląska 1895–1977*, Katowice 1988.

Ziobroń R., *Historia żołnierza tułacza. Działalność emigracyjna generała Władysława Bortnowskiego*, Rzeszów 2009.

Zur Geschichte des Kriegsgefangenenlagers Stalag VI A Hemer, Hemer 2006.

Żochowski S., *Monografia generała dywizji Tadeusza Kutrzeby*, Londyn 1979.

Żuławiński J., *W sprawie liczby jeńców polskich z kampanii wrześniowej 1939 roku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu. Nauki Społeczne" 1993, z. 6.

Żurawski vel Grajewski J.W., *Tematyka jeniecka w filatelistyce polskiej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1999, t. 22.

Żydzi w walce: 1939–1945, t. 1, red. J. Diatłowiecki, Warszawa 2012.

The state of research on Polish prisoners of war in Wehrmacht captivity (1939–1945) (Summary)

Keywords: historiography of prisoners of war, state of research on Polish prisoners of war, Polish prisoners of war in German captivity, prisoner-of-war camps of the Third Reich, oflags and stalags, Wehrmacht prisoner-of-war camp system

The article reviews and critically analyses the state of research on the fate of Polish prisoners of war in Wehrmacht captivity between 1939 and 1945. For a long time, this field remained on the margins of historiographical interest. In the first decades after the war, published accounts and memoirs of former POWs predominated, while scholarly research developed only gradually and unevenly, largely under the influence of the political and censorship-related constraints of the communist period, as well as limited access to sources.

The author discusses the main directions of research, drawing attention to their evolution from descriptive, fact-based accounts to problem-oriented analyses. The article presents the most important syntheses, camp monographs and secondary studies concerning selected groups of POWs, including officers and participants in the Warsaw Uprising.

The analysis leads to the conclusion that, despite a clear increase in the number of publications, research on Polish prisoners of war in German captivity remains dispersed, uneven and fragmentary, and still lacks a modern synthesis. Noticeable thematic disproportions also persist: selected aspects of camp life and the experiences of officers have been relatively well explored, whereas the experiences of other groups of POWs and the social dimensions of captivity remain insufficiently examined. The research postulates formulated in the article point to the need to integrate the existing body of scholarship and to further deepen research in this field.